

Муаллиф ҳақида мухтасар маълумот

Н.Ғ.Низомиддинов 1947 йили Тошкент шаҳрида туғилган. 1965-1970 йиллари Тошкент Давлат университетининг шарқ факультети ҳамда Хиндистоннинг Лакхнау университетиди ўқиган. 1971-1991 йиллари Хиндистон ва Покистонда жинда, урду, инглиз тиллари таржимони бўлиб ишлаган даврида "Brahma Kumaris World Spiritual University" — "Брахма кумарийларнинг дунё руҳий университети" филиалида Фрэд йога таълимоти ва амалиоти бўйича тахсил кўрган. 1996 йили эса, Италияда "Тошкент саноат институти"нинг махсус "маркетинг ва менежмент" курсини тамомлаган.

Н.Ғ.Низомиддинов 1994 йили номзодлик ва 2001 йили докторлик диссертациясини ёқлаган. У «XV-XIX аср Хиндистон туркий тили ва адабиёти», «Жануби-Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва иелом» номли иккита монография, ҳамда бобурийлар тарихи, ҳинд кино санъати, мусиқаси мавзуларида Тошкент ва шунингдек Бешкек, Ашхабод, Дехлид, Калькуттада чоп этилган ўттиздан зиёд илмий оммабон мақолаларининг муаллифи.

Н.Ғ.Низомиддинов 1991 йилдан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида етакчи илмий ходим бўлиб ишлайди.

ШАРҚИЙ ОСИЁ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ ВА ИСЛОМ

Н.Ғ.Низомиддинов

Н.Ғ.Низомиддинов

ШАРҚИЙ ОСИЁ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ ВА ИСЛОМ

研
經
佛
學
之
意
義
與
其
修
持
之
方
法
也

*The South-East Asian religious
-philosophic teachings and Islam*

經
子

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Давлат
адабиёт музейи*

Н.Ф.Низомиддинов

*Шарций Осиё диний-фалсафий
таълимотлари ва ислом*

(Иккинчи китоб)

zMU
Ilmiy kutubxonasi

Тошкент т 2006

Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи
ушбу монографияни нашр этишда ҳомийлик қилган
"Электрокимёсаноат" очик акциядорлик
жамиятининг касаба уюшмаси қўмитасига
миннатдорчилик билдиради

Истиклол шарофати билан республикаимиз ўқув юртлари дастурига диншунослик фанининг киритилиши, эндиликда, олимларимизга дунё динларини кенг миқёсда ўрганиш ва уларни буюк Беруний бошлаб берган анъана руҳида илмий-киёсий тадқиқ этиш масъулиятини юклайди. Шу нуқтаи назардан эътиборингизга хавола қилинаётган рисола мукаддам **чоп** этилган «Жануби-Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва ислом» мавзудаги биринчи китобнинг мантқиқий давоми бўлиб, унда конфуцийлик, даосизм, синтоизм ва Шарқий Осиёдаги буддизм фалсафий асослари баёни ҳамда уларнинг ислом билан айрим муштарак жиҳатлари таҳлил этилган.

Мазкур нашр Олий ўқув юртларининг юқори курс талабалари ҳамда Хитой, Корея, Япония дини тарихи. (())алсафаси билан шуғулланувчи аспирантлар, илмий ходимлар, дипломатлар ва шунингдек, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Тарих фанлари доктори, профессор

Аҳаджон Ҳасанов

Тақризчилар:

С.С.Агзамхўжаев

Тарих фанлари доктори, профессор

Э.Ф.Ибрагимов

Ўзбекистон Республикаси

Президенти девонининг

консультанти

**Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурдаги
Дин ишлари бўйича қўмитанинг экспертлик гуруҳи хулосасига
биноан чоп этилди.**

2006 йил.

© Ўз Р ФА Давлат Адабиёт музейи, 2006.

Мундарижа

1. Кириш.....	6-17
2. Қадимги Хитой.....	17-45
3. Конфуцийлик.....	46-63
4. Даосизм.....	63-84
5. «Хитой буддизми».....	84-95
6. Қадимги Курия.....	95-99
7. Корейс мифологияси.....	99-102
8. «Корейс конфуцийлиги».....	102-105
9. «Корейс буддизми».....	105-110
10. Қадимги Япония.....	110-111
11. Синтоизм.....	112-119
12. «Япон буддизми».....	119-126
13. Хулоса.....	127-130
14. Шарқий Осиё мамлакатлари хақида мухтасар маълумот.....	131-134
15. Диний-фалсафий атамалар изоҳи.....	135-139
16. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	140-143
17. Диний, адабий, ижтимоий матн ва ашёлар намунаси.....	144-151

*Ушбу рисола динларни циёсий
ўрганиш услуби тамал тошини кўйган
аллома - ҳазрат Абу Райҳон
Берунийнинг порлоқ
хотирасига
багишлади.*

.

Муқаддима

Маълумки, инсоният қанчалик илмий, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланмасин, унинг доим ўз ўтмиш аждодларига мансуб ақлий, рухий ва ахлоқий такомилликни қумсаб яшаши ҳамда уларга ўхшашга интилиши ҳеч кимга сир эмас. Бу борада ота-боболарнинг руҳи поки, ибротли турмуш тарзи ҳамда ҳаёт тажрибасига бўлган чуқур эҳтиромнинг хатто эътиқод даражасига кўтарилганлигига тарихдан мисоллар кўп. Хусусан, қадимги Хитойда пайдо бўлган конфуцийлик, японлар синтоизми ёки корейсларнинг мифологияси [лулар жумласидандир.

Лекин даврлар ўтиши билан диний туйғунинг рухий оламга муносабати шаклан ва мазмунан ўзгара борди. Масалан, Хитойда аждодлар руҳи ва улар орқали табиатнинг ғайриоддий кучларига топиниш катори «шаклсиз Шакл, ўзи йўқ Қиёфа» тимсолида Дао таълимоти диний эътиқод сифатида қабул қилиниши, ягона Муқаддасликка интилишнинг бир кўриниши эди десак, хато бўлмас! Зотан, "то пайғамбарлар юборилмагунча" бундай ҳолатларнинг бўлиши мумкинлиги Куръони каримда башорат қилиниб, шунингдек, уларнинг жазога йўйилмаслиги ҳам қафолатланган:

i

fJAjJI £)A2bЛ AiiL f-uu

«Биз бирорта ҳам огоҳлантирувчиси бўлмаган қишлоқ(шаҳар)ни ҳапок қилмадик» (2.Шуаро сурасининг 208-ояти.).

Ёки:

· · · · · л · · · · · v-;

مَنْ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ
وَأَزْرَهُ وَزَرَ آخَرَىٰ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا

«...Биз те бирон пайгамбар юбормагунча (у орка-
ли ўзимизнинг амру фармонларимизни юбориб, унга
итоат қилишдан бош тортмагунларича, бирон кимсани)
азоблагувчи эмасмиз» (1. Ал-Исро сурасининг 15-ояти.).

Аммо, юқорида зикр этилган ҳар уч диний-фал-
сафий таълимот ва мифологиянинг тарихи, уларнинг
эрамиздан аввалги ва кейинги асрларда Хитой, Курия,
Япония халқларининг маънавий юксалиши ҳамда сиё-
сий, ижтимоий, маданий-маърифий ҳаётида ўйнаган ро-
ли тўғрисида сўз бошландан илгари, «инсондаги диний
туйғунинг уйғониши» мавзуйга доир айрим сўнгги ил-
мий мулоҳазалар масаласига бир оз тўхталсак.

Ҳап шундаки, яқин ўтган йиллар ичида ушбу «му-
аммо» юзасидан билдирилган баъзи илмий-тадқиқий
фикрлар, ўзининг мазкур йўналишдаги илк диний ман-
баларда таъкидланган асосларга мантқиқан анча яқин-
лашганлиги билан диққатни жалб этади. Бирок шу ерда
мавзу юзасидан, таъбир жоиз бўлса, яна бир “дақиқ
нуқта”га эътибор берилиши мақсадга мувофиқ кўри-
нади, яъни дунё динларини қиёсий ўрганиш масаласига!
Кези келганда шунини алоҳида таъкидлаш жоизки,
негадир ушбу соҳада олиб борилаётган изланишлар,
кўпинча, ҳаттоки баъзи мутахассислар томонидан ҳам
икки ёки ундан ортик диний эътиқодлар ўртасидаги
айрим тасодифий «назарий ўхшашлик ёки нари борса,
муштараклик»ни юзага чиқаришга бўлган интилиш, дея
баҳоланади. Ҳолбуки, бундай қиёсий илмий таҳлиллар
наинки диний-фалсафий таълимотлардаги мавжуд уму-
мий ғоя ва дунёқарашларни аниқлашга, балки шунинг-
дек, улардаги баъзи қарама-қарши нуқтаи назарлар асо-

- иiii! англаш ва мушохада қилишга ундайди. Қолаверса, дунс динларининг асл моҳияти - бирлиги омилига азалдан донишманд ижод аҳли беписанд бўлмаган. Айгайлйк, Жалолиддин Румий каламидаги динларга хос ибтидоий "зиддкйлик"нинг интихода бирликка ўтиши, Парча эътиқодлар манзилининг ягоналигига энг яхши ибрат:

«Кўрмаяпсанми, Каъбага Шимолу Шарк, Жануб ва Ғарбдан, Ироку Ажам, Ҳинду Ямандан одамлар йўлга чиққан. Йўлда ихтилофлар, тортишувлар бўлади, аммо Каъбага етгач, баҳслар тўхтайдди, ихтилофлар барҳам топади...»(20:266.).

Ёки, Ҳиндистонда ўрта аср «бхактий-садокат» таълимоти адабиётининг яловбардори Кабирдо'б ўз ашъориди «Садокат йўли»ни барча баробар хис қилиши учун, турли эътиқодлардаги умумий кадрийатлар образидан кенг фойдаланган. Шоир сўзни ҳинд ва муеулмонга муқаддас бўлган Каъба ва Коший (Банорас)дан бошлар экан, у хар икки диний маскандан олинадиган маънавий озукани мажозан буғдой дониға қиёслайдди. Адиб бу билан ҳинд ва мусулмон ўзга дину диёнатға ҳам Ҳақ таолонинг моддий неъматларига бўлгани каби якдил муносабатда бўлиши керак, дейди. Токи инсонлар учун ўртадаги мавжуд наслий, миллий ва диний т>ффалик «умуммақсад йўли»да низо ва можароларға сабаб бўлмасин:

Kaba phir Kasi bhaya, Ram bhaya Rahim,
M t chun meyda bhaya, beythi Kabira jim.

Яъни:

На Каъбаю Кошийда фарк, на Раҳиму Ром,
Шу "Дон" донаси унидир Кабирға таом!

Юқорида келтирилган икки мисолнинг ўзиданок маълум бўлдики, «Келишмовчиликлар маънода эмас, шаклда - сўзда!»

«Ҳа, дунё касрат(кўплик) олами. Касрат эса хилма-хил қарашлар, тушуичалар, истак ва хоҳишлар демакдир. Дин ҳам ана шунга мос равишда кўпдир... Демак, динлар, мазҳаблар, таълимотлар, қарашларнинг турли-туман бўлиши қонуният, табиий ҳол.»(20:33б.).

Шу нуқтаи назардан инсониятнинг илк политеистик эътиқод унсурларидан то монотеистик диний тафаккурғача мингйилликлар давомида босиб ўтган йўллари кийсан ўрганилиши, фақат асл меърожий ҳақиқатга етиш масофасини қисқартиришга хизмат қилади. Бинобарин, қарийб минг йил муқаддам «ўзаро душманлик, диний ақидапарастлик каби адоват ўчоғини ўт олдирган: қонли ва беаёв уруш йиллари халқлар ўртасида мадгжий ҳамжихатлик алоқаларини ўрнатишдек улуғ маслак йўлида меҳнат қилган Абу Райҳон Беруний»-нинг «янги илм-фан» жабҳасидаги энг қудратли «қуроли» ҳам, унинг дунё динларини ўрганишдаги кийсий услуги эди!»(5:486.). Биргина Беруний фаолияти мисолида айтиш мумкинки, аждодларимиз узоқ ўтмишданок доимо башарият кадриятларини ўз ўрнида кадрлаб келганлар. Шу боисдан ҳам «Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи, - Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, - халқимизнинг умуминсоний кадриятларга содиқлигидир»(18:566).

Дарвоқе, биз биринчи китобимизда инсонда Илоҳга нисбатан қалб кўзининг очилиши борасида теология ва фалсафада турли мушоҳадаю мубоҳасалар мавжудлигини қадимги Юнон, Шарқ ҳамда Ғарб файласуф олимларининг турли хулосалари мисолида урғулаган эдик. Қуйида диққатингизга ҳавола қилинадиган иқ-

РИБос ва унинг мухтасар таҳлили ҳам, диний этиқод йбтидоси масаласига илмий муносабатнинг нисбатан VIII и талқини ёки хилқатлар ичида инсоннинг ўз дини иплан яратилганлиги ҳақидаги фикрнинг давоми дейиш мумкин:

«Энди ҳамма диншунослар, - деб ёзади рус олими ИА.Торчинов ўзининг "Дунё динлари"¹ асарида, - шуни яхши билишадики, ҳозир қайчалик примитив бўлмасин, диний тасаввурга эга бўлмаган бирор хатк; ёки қабилани топиш мумкин эмас. Лекин биз.шунга қарамай, ўз собик марксистик тасаввуримиз асосида диннинг келиб чиқиши тўғрисида гапирганда, уни тарихан жамият онгининг ўткинчи бир шакли сифатида таърифлашга ўрганганмиз... Яна шуниси қизиқки, бундай ёндашув, аслида яхудий ва насроний тафаккур анъанасида юзага келган «religio - дин» деган лотин сўзи, унинг қайси асосида, яъни «алоқа», «бирлашиш» ёхуд «эхтиром» маъносида қўлланишидан қатъи назар, «гуноҳга ботиш» оқибатида пайдо бўлган. Чунки, унга қадар Худо билан ўзаро бево-сита муносабатда бўлинган ва ушбу ришта қайта тиклангач, дин яна ўз-ўзидан йўқолиб кетади». Ва Муқаддас Иоаннинг «Апокалипсис - Янги аҳд» китобида ёзилишича:

«Тангри шаҳри - янги Ерусалимда ибодатхоналар бўлмай, ҳар ерда Узи ҳозир нозир бўлади».

Ёки, айна мазмунни бевосита «Инжили шариф» тилида ифодаланганда у шундай:

«Бу шаҳарда маъбад кўрмадим. Зероки, ҳар нарсага кодир Худой таоло ва кўзининг ўзи шаҳарнинг маъбадидир»(4:6116.).

«... Айтгандек, бу ерда, одамлар ва илоҳлар дунесининг ибтидоий алоқалари кейинчалик завол топиб, уларни фақат нуфузли зотлар - шамаг^лардагина сақла-

ниб қолганлиги ҳақидаги. мифологак сюжет кўзга ташланади...»(42:836.).

Тадқиқотчи ўз асарида шунингдек, археологик қазилмаларда «қадимги одамлар»нинг диний тушунчага эга эканликларини тасдиқловчи омиллар топилмаганлиги учун, моддиюнчиларнинг диний эътиқоднинг вужудга келиши тарихига ёндашиш услубини шундай хулосалайди:

"Боринги, агар ҳақиқатдан ўша одамларда ҳеч қандай диний тасаввур бўлмаган тақдирда ҳам, афсуски. бу диннинг юзага чиқиш тарихи тўғрисидаги назариянинг «фойдаси» учун аргумент бўлолмайди. Негаки, жиддийроқ айтганда, улар ҳали одам бўлмаганлар, аниқроғи, биз «гуноҳкорлар» каби «**homo sapiens** - биологик насл»га тегишли эмасдилар. Ахир бизлар одамсимон маймунларда диний эътиқод бўлмаганлигига ҳайрон бўлмаймизку! **Дин доим онгли одам билан пайдо бўлиб, у билан бирга қолади: фанда ҳам homo sapiens - онгли одамсиз дину, динсиз homio sapiens, яъни онгли одамнинг бўлганлиги маълум эмас.**

Ва фақат "кроманьон", яъни дастлабки онгли одамдагина диний тасаввур тажассум топган: ҳуди шундан сеҳрли буқалар, қоринли "венералар" ва дафн маросимлари ибтидо олган. Мана шунинг ўзи диний туйғу ва тажрибанинг одамзод табиатида мавжудлиги эмасми?

Аммо иккинчи бир томондан, фақат археологларга эмас, этнологларга ҳам маълум бўлган наинки кроманьон, балки бошқа қабила ва халқлар эътиқодлари, албатта, ҳали унда санъат, мифология, илм-фанга тааллуқли ва улардан ажралиб турувчи «рисоладаги дин»ни ташкил этмасди..."(42:846.).

Муаллифнинг "диннинг келиб чиқиши" тўғрисидаги саволи ёки санъат, маданият ҳамда илм-фаннинг динга тегишли жиҳатларини қандай хулосаланган бўли-

шига қарамай, унинг одамзоддаги мавжуд «диний туйғу» эманацияси эътирофига яқинлашишининг ўзи, майли савол ёки гипотеза кўринишида бўлсин, диншуносликнинг бевосита ё билвосита Қуръони карим ҳақиқатига юз тута бошлаганлигидан далолат:

إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُون

«(Эй инсонлар), сизларнинг миллатингиз — динингиз, ҳақиқатда бир диндир (яъни Исломдир). Мен эса (барчаларингизнинг) Парвардигорингиздирман. Бас, Менгагина ибодат қилинглар!» (1.Анбиё сурасининг 92-ояти).

Шунингдек, Қуръони каримда ибтидодан бир миллат — диндагиларнинг «ҳавойи нафс»лари инобатга олиниб, «имтиҳон қилиш учун» ҳар бир миллат(дин)га алоҳида шариат ва йўл қилиб қўйилганлиги ҳам кўрсатилган:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَ مِنْهَا جَا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَيْتُمْ فَاسْتَجِيبُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

«Сизга эса, (эй Мухаммад), ўздан олдинги Китоб(лар)ни тасдиқлагувчи ва у (Китоблар) устида гувоҳ бўлган бу Китобни ҳаққирост позил қилдик. Бас, одамлар ўртасида Аллох позил қилган нарса билан ҳукм қилинг ва сизга келган ҳақдан юз ўгириб уларнинг ҳавойи нафсларига эргашманг!

Сизлардач ҳар бир миллат (яъни дин) учун (алоҳида) шариат ва йўл қилиб қўйдик. Агар Аллоҳ хоҳласа эди, ҳаммангизни бир миллат қилиб қўйган бўлур эди. Лекин Ўзи ато этган нарсаларда сизларни имтиҳон қилиш учун(ҳар бир миллатга алоҳида шариат, йўл қилиб қўйди). Бас, яхши амалларга шошилингиз! Барчангизнинг Аллоҳга қайтишингиз бор. Сўнг У зот сизларга ихтилоф қилгувчи бўлган нарсаларингизнинг хабарини берур» (1.Моида сурасининг 48-ояти).

«Дин тарихи билан шуғулланувчи олимларнинг фикрича, - деб таъкидлайди «Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир» рисоласининг муаллифи, - инсонларнинг дастлабки даври ваҳшийлик эмас, балки илк маданият давридир»(31:126.). Бас шундай экан, инсондаги диний туйғу илдизини ўтмиш Ғарб тасаввурига хос «табиатнинг сирли ва беаёв кучлари таъсири» атрофида излашдан фарқли ўларок, ҳозирда «уни ҳатто маданий-маърифий унсурлари билан бўлинмас яхлитлик»да қўрилиши, бир йўла диншуносликдаги ик-ки принципиал масалага ойдинлик қиритади:

Бири, XIX асрдан кенг тарқалган «Одам боласининг асл зотига зид назария»ни тўла-тўқис инкор этса, иккинчиси, ундаги онг ва диний туйғуга мансуб эзгуликни тарғиб қилади. Айни шу боисдан Шарқий Осиё фалсафий таълимотларига оид аксарият тадқиқотларда конфуцийлик, даосизм ва синтоизмнинг диний эътиқод сифатидаги моҳияти бевосита ахлоқий, маънавий, ижтимоий ҳамда сиёсий-маъмурий тушунчалар билан узвийликда таҳлил қилинган. Демак, Хитой, Қурия ва Япония халқлари диний-фалсафий дунёқарашларини ўрганишни ҳам қадимдан ушбу минтақада истиқомат қилган халқларнинг жуғрофий, ижтимоий ва маданий-маърифий ҳаёти: тарихидан бошлаш лозим. Фақат шу услубда улар, хусусан, хитойлар миллий кадриятининг

ажралмас қисми бўлган этикаси мағзининг қай асосда эътикод даражасига кўтарилганлигини аниқлаш ва идрок этиш мумкин.

«Азалдан шимолда ва шимоли-ғарбдаги хитойлар савдо-сотик ва урушлар туфайли тунгуслар, манжурлар ва мўғуллар, жануби-ғарбда эса тибетликлар билан тил жиҳатдан яқин бўлиб, Бирма ва Ҳинди-Хитойдаги қабилалар билан аралашиб турганлар»(6:692б.). Шунга қарамай, таркибан бундай этник турфалик туб хитойларнинг **неолит** даври(А) мадаий унсурларидан то **Шан-Ин** давлати маданиятигача ўтган даврлар давомидаги ижодий фаолиятига мутлақо соя солмайди.

Тўғри, қадимдан хитойлар истиқомат қилиб келган ерлар ҳозирги Хитой эгаллаб турган сарҳаднинг кичик бир қисминигина ташкил қилган. Шунинг учун бу юртнинг ўтмиш тарихи ва ҳудуди ҳақида сўз юритганда, Хуанхэ хавзасининг ўрта қисми билан чегараланган «Инлар даври» ёки Хуанхэ хавзасининг қатта бир қисми ҳамда **Янцзи** дарёсининг шимолини эгаллаган «Чжоулар даври»даги Хитойни инобатга олмоқ керак. Чунки фақат **Цин-Хан** «Самовий салтанат»и ҳукмронлигида бутун Хитой забт этилган эди(34:140б.).

Дунёдаги барча тилларнинг бирор гуруҳга мансублиги ёки ўзаро қўни-қўшничилик алоқалари, маълумки, доим турли миллатлардан иборат фуқароларнинг ўртасида умумий муомала воситасининг яратилишига замии тайёрлаган. Шу маънода, Хитойдаги турли сулолалар даврида тил - оғзаки ё ёзма бўлсин, мавжуд ҳудудлардаги ички барқарорлик, тинч-тотувлик ва савдо-сотик ишлари ривожини учун муҳим омил бўлган.

Масалан, Хитойнинг энг яқин қўшниси Ҳиндистонда, маҳаллий тилшуносларнинг фикри бўйича, муслмонлар истилосидан кейин хинд, форс, араб ва туркий тили унсурларидан таркиб топиб «XIII асрдан

пшмолда кенг тарқалган урду тили, хинд ва мусулмонлар ўртасида ҳар икки томон учун тушунарли бўлган тилга айланган»(33;5 3:430-4316.). Айнан бўлмаса-да, худди шунга ўхшаб нафақат қадимий Хитойнинг катта бир қисми, балки Тибет, Таиланд ва Шимолий Вьетнам халқлари ҳам ўзаро хитой-тибет тиллари оиласига мансуб тилларда гаплашган. Фанда эса, эрамиздан аввалги бешинчи мингйилликка келиб Хуанхэ ҳавзасида кенг тарқалган сўзлашувнинг баъзи турлари, ҳозирги хитой тилининг ибтидоси бўлганлиги тахмин ҳилинади (34:1396.).

Хитойда тилнинг илк ёзма шаклига ўтиш даври археологик топилмалар ва ибодатхоналарга тегишли турли ашё ҳамда ҳужжатларда ўз аксини топган. Уларнинг орасидаги энг дастлабки ёзма намуналар, эрамиздан аввалги иккинчи мингйилликка тегишли суяк қуръалар, тошбақа косаси, диний иримларда тутиладиган бронза идишлар, тош ногоралардаги битиклар ва шунингдек, эрамиздан аввалги XVIII-VIII асрлардаги «**Оракула** - Валиуллоҳ»га қарата берилган қиска-қиска саволлар матнидан иборат (6:686-6876.).

Иероглиф ёзув-ёдгорликлари ўз тарихий қиймати, ижтимоий ва илмий аҳамияти ҳамда ўзаро икки бири-бирига зид - «салбий ва ижобий» хусусиятлари билан ажралиб туради. Яъни, улардан бири -- «қадимий донолик»ларни фақат роҳиб ва аристократлар маҳрига тушганлиги сабабли узоқ вақтларгача оддий авомга маълум бўлмаганлиги бўлса, иккинчиси, иероглифлардаги тарихий маълумотлар, дуою афсунлар, ижтимоий тизим битиклари фан: учуи Хитойнинг' узоқ ўтмишини ўрганишда ниҳоятда ишончли манба. Ёзув обидаларнинг бу икки ҳолати, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари учун «анънавий қонун» эканлиги бизга хинд **ведалари(Б)** сир-асрорларини фақат .браҳманларнинг ўқиши

ва уларнинг кшатрийлар табакасига ўргатиш хукукига эга бўлганликларидан ҳам маълум (30:216.).

Хитойда тилнинг ёзма услубга ўтиши уч босқичда кечган: аввал энсиз бомбуқ тахтачаларга ёзилган, кейин шойи матоларга ва охири - туш кашф этилгач, қогозга ўтилган. Одатда битиклардаги сўзларга маъно беришда конкрет объект - куёш, ой, ер, ўрмон, эркак ё хотин киши, маросимлар ва қурбонликларнинг тасвиридан фойдаланилган. Мисол учун, хитойлар «шарқ» сўзини ёзмакчи бўлсалар, дарахт ортидан чиқиб келаётган қуёш суратини чизганлар (6:7136.).

Ёзма тил борасида эришилган муваффақиятлар расман тарихий ва бадиий адабиёт асарларини оммалашиб, йирик асарлар адабининг қўпайишига йўл очиб берди. Эиг қадимги тарихий манбалар сирасидан бўлган «Шуцзи - Хужжатлар китоби» ва Лу подшолигининг хроникаси бўлмиш «Чун-цзю - Баҳор ва куз» асари ҳамда кейинчалик унга илова қилинган «Цзо-чжуан» шархи, Хитой тарихининг биринчи ёзма намунаси ҳисобланади (6:688-6896.).

Тарих, адабиёт ва санъатнинг бошқа турлари катори Хитойда қадимдан мусиқа ва қўшиқ жанрига ҳам қаата аҳамият берилган. Санъатнинг бу турига Конфуций назари билан қараганда, унинг инсон ҳаётида жуда катта маънавий-ижтимоий моҳияти борлигини қўраамиз. Зеро, «Муқаддас зот» таърифида:

«Сўзлар кишини алдаши мумкин, одамлар айёрлик қилишлари мумкин, фақат мусиқагина ҳеч ёлғон сўйламайди!».

Бизнингча, аслида Конфуций бу киёслар билан мусиқа оҳанрабосини инсоннинг "ўзи ва сўзи"га қарши қўймаган, балки тингловчи диққатини илохий мўъжиза кўмагида комил фазилат ҳақиқатига қўфатмоқчи бўлган бўлса, ажаб эмас! Чунончи, У-ди салтанатида махсус

"Юэфу" - мусика палатасининг тузилиши, халқ қўшиқларини тўнлаб улар замирида диний тароналар яратиш йўлидаги интилишнинг амалий ибтидои эди (36:5326.)- Мухими, эрамиздан аввалги XII-VII асрлар мобайнида Хитойнинг турли вилоятлари бўйлаб йиғилган **"Шицзин** - Қўшиқлар китоби" шарофати билан ҳозирга қадар жуда қадимий матн парчалари сақланиб қолган. Парчаларнинг тарих учун яна бир бебаҳо жиҳати шундаки, хитойларнинг қўхна қўшиқлари ҳаётини ва ўз даври воқеий хотиралари билан чирмашиб кетган (6:6876.).

Шундай қилиб, юқорида тилга олинган диннинг «маданий таркиби» ҳақидаги моҳиятини, Хитой мисолида ёзма, тарихий, адабий ва мусикий обидаларининг ҳар икки - диний ва дунёвий йўналишларда бир мақсадга, яъни кишилик жамиятининг маънавий-маърифий юксалишига хизмат қилганлигини кўрдик.

«Шарқда Миср ва Ҳиндистондан кейин башарият цивилизациясига улкан ҳисса қўшган Хитой халқи»нинг узоқ - таназул ҳамда таоққийёт поғоналаридан иборат тарихи, бу ерда қадим замоилардан мавжуд бўлган илк диний тасаввур ва шунингдек, йирик фалсафий таълимотлар билан ҳаммаша ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам ўтмиш мифологияси ҳамда Конфуций ва Дао таълимотларининг яратилиши (сабаблари, мантиқан, мозийга қайтиб, яъни эрамиздан аввалги иккинчи ва биринчи мингйилликлар билан муштарак равишда таҳлил ва баён қилиниши керак.

Қадимги Хитой

Дунёда олдин оғзаки, кейин эса ёзма тарихий адабиётларда истифода этилган «хитой» ёки «хитойлик» атамаси, мазкур ўлкада яшаган халқнинг 33 номи эмас, балки бу ном қадим туркийларнинг «кидан - қытай»

сўзидан олиниб, кейин эса «хитой» бўлиб кетган. Ҳар қалай ҳозирги хитой халқи илгари ўзини ҳеч қачон «хитой» ёки «хитойлик» деб атамаган. Европаликлар эса бу ерни антиқ.даврда латинча **sinae**, сўнг французлар **chine** ва инглизлар **china** деган сўз-атама билан номлаганлар (35:1406.).

Табиийки, «хитой» сўзининг келиб чиқишига туркийларнинг тили сабаб бўлганлиги, уларнинг «**каганат**»и тарихидан беҳабар киши учун балки ажабланарли туюлар. Ваҳолонки, ҳозирги Хитой сарҳадида туркийларнинг ҳам чуқур ўз илдизига эга маданияти ва миллий анаъналари- бўлган. Фақат «уларнинг моддий маданияти унсурлари - кигиз, чарм, ёғоч.ва пўстин каби маҳсулотлари тош ҳамда темирга нисбатан сақланиши қийин бўлганлиги туфайли, Ғарб олимлари кўчманчи туркийларни гўё инсониятнинг «трутнями - танбал» қисми деб нотўғри таърифлаганлар.

Утган асрнинг 60-йилларида олиб борилган ер ости қазилмалари юқоридаги асосиз хулосани инкор этди. Яъни, моддий маданиятдан-да муҳимлиги билан кейинги тадқиқотчиларни ҳайратда қолдирган фактор - бу туркийларни]1г мансабдорликдаги мавқега қараб бўйсунуш тартиби, ҳарбий интизоми, дипломатия ва шунингдек, қўшни давлатлар мафқурасига жавобан аниқтаниқ ўз мустақил дунёқарашларига эгаллиги эди (11:4-56.).

Илмий манбаларнинг кўрсатишича, илк даврларда хитойлар орасида миллий адоват, ирқий камситиш ёки муҳолифат бўлмаган. Уларнинг аксарияти тушунчасида инсонлар ўртасидаги фарқ фақат кишининг озод ё куллиги билан ўлчанган ва кул зоти борки «варвар - жаҳолат бандаси» ҳисобланган (35:1416.). Қиёсан «Хитойда кулларга қўлланган сиёсат, кўг[жихатдан ҳам

шаклан, ҳам мазмунан қадимги римликларга ўхшаб кетарди...».

Бу ерларда ҳали «**Ле-го**»(В) ва «**Чжан-го**»(Г) даврлари тоифасидаги кичик ёки нисбатан йирик давлатлар пайдо бўлишидан муқаддам, Хуанхэ ҳавзасининг ўртаси ва пастки қисми ҳамда Буюк Хитой текислигида худди хинд рожаликлари сингари кичик шаҳар-давлатлар мавжуд бўлиб, улар ўзаро мустақил ва нисбатан ::инч-тотув яшаганлар. Аммо орадав. вақт ўтиши билан худудий хукмронликка эришиш¹ ҳаракатлари кучая бориши билан қўшни давлатлар ўртасида жангу жадаллар бошланган. Ўзаро қирғин-суронлар натижасида эраמידан аввалги VIII аср охирида юздан зиёд собиқ мустақил жамоалар ўрнида ўнга яқин давлатла^ юзага келган (34:350-3516.). Натижада қишлоқ хўжалиги ва хунармандчиликнинг ривожини ҳамда хомашё сероб бўлган жойларда ўз вақти технологиясига яраша бронза ва темир қуйиш ишларидаги силжишлар, жамиятда ҳам жиддий мафкуравий ўзгаришларга сабаб бўлган. Агар З'шбу «мафкуравий ўзгаришлар» таҳлилини Ле-го даври ношхоликларидан муқаддам жорий бўлган эътиқодлардан бошлагудек бўлсак, хитойларда табиатнинг сирли кучларини улуғланишидан, улардаги диний тушунчанинг **анимизмга** яқин бўлганлигини англаш қийин эмас.

«Анимизм - рух», маълумки, диний тасаввурларнинг бир тури бўлиб, бу онгли ёки туйғуга асосланган рухий субстанциянинг наинки инсонда, балки ҳар қандай жонзот ва ҳаттоки ўсимликларда ҳам борлигини зътироф этувчи эътиқоднинг инъикоси. Мазмунан, анимизмга турдош - фан таърифида янада кенгроқ маъқодаги «**аниматизм**» эса, бутун борлиқни бир вужуд:аги яхлит жон эканлигини ёқдайди (42:85). Ҳолбуки, Ибн Арабий ўзининг «Ваҳдатул вужуд» талқинига хос

«Бутун борлиқ вужуди маъносининг бирлиги»и, XIX аср охири - XX асрнинг биринчи ярмига тааллуқли аниматизм тушунчЕюидан фарқли ўларок, салкам етти аср муқаддам кашф этган эди. Яъни, «у шундай бирликки, унда барча мавжудот бор, бу эса Аллоҳ таолодир»(44:23б).

Шундай қилиб, қадимги хитойлар ўзларининг фалсафий таълимотлар асосида юзага чиққан диний эътиқодига эга бўлгунича, аниматизм руҳиятига мойил «тирик табиат» унсурлари - тоғу тош, денгизу дарё, куёш ва шамол сингари сирли объектлар ҳамда подшолар аждодининг да.стлабки Олий вакили «Шанди»га (Д) сиғинишган. Лекин Чжоу даврига келиб, мавжуд илоҳий пантионда янги Илоҳ илгари сурилди - бутун самовий илоҳиётнинг олийси бўлган "Осмон" ва шунингдек, ердаги унинг "ўғли" ва ноиби, яъни Чжоу подшоси - «ван» (34:361).

Хитойларда бамисоли «ота ва ўғил риштаси» замиридаги эътиқоднинг юзага келишида, айрим миллий хусусиятга тааллуқли сабаблар бор эди. «Бу ерда азалдан ижтимоий этика ва админстратив тажриба роли, мистик абстракция ёки хиндларга ўхшаб индивидуал тарзда Илоҳдан паноҳ излашга қараганда жуда устун бўлган. Хушёр ва рационал фикрловчи хитойлик, - деб ёзади таниқли рус диншуноси Л.С.Васильев, - ҳаёт ва ўлим ёхуд боқий дунё сир-асрорлари ҳақида кўп ўйга толмай, у доим етук инсоний фазилат соҳибларига тақлид қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб билган. Хитойда гуноҳлар азобидан қутилиш ва у дунёда ҳузур-ҳаловатда яшашни эмас, балки жамиятда қабул қилинган нормаларга муносиб умргузаронлик қилишни ўргатувчи энг улуғ ва пайғамбар мақомидаги зотларга кўпроқ таҳассуб қилинган. Бошқача қилиб айтганда, Хитойда жуда қадимдан дунёни диний англашдаги мифо-

логик муқаддаслик ўрнида, мажозан унинг «акс жараён»и жорий бўлган. Зеро, хитойликлар ҳаёлида илоҳиёт кўкдан ерга тушиб, асрлар оша мақоми юксалиб келган аллома ва адолатли подшолар тимсолида намоён бўлган (10:273-2746.). Бу сабабдан, ўтмишдаги ҳукмрон сулолалар асосчиларининг шахсий ҳаёти ва давлатчилик фаолияти диний аҳамиятга эга эканлиги боис конфзчшйлик, доасизм ва буддизм мавзуига ўтишдан олдин, қисқача бўлса-да, Хитойнинг ҳадимги тарихи саҳифаларига муружаат қиламиз.

Ин даври

Энг қадимги ёзма ёдгорликларда сақланган маълумотларда, эрамиздан аввалдаги иккинчи мингйилликда Хуанхэ дарёсининг қирғоғи атрофидаги экин-тикинга қулай ва ҳосилдор ерларда этиик жихатдан бир турдаги жамоалар яшаганлиги қайд этилган. Археологик қазилмаларнинг қолган барча ашёлари ҳам айнан шу даврнинг маиший, и:ктимойй, диний ҳаётдан хабар берувчи манбалар сирасига киради. Хусусаи, хунармандчилик устахоналари, аристократларнинг серҳашам уй-жойлари, иодшонинг саройи, турли сағаналар, ибодатхоналарда ишлатиладиган бронза идши-товокдар ва бошқа диний маросимларга доир материаллар, ўзининг тарихий қийматидан ташқари, яна ўша давр фуқароларининг ижтимоий табақаланиш даражасини акс эттирганлиги билан ҳам муҳим. Ин ва кейинчалик ША:н-Ин дея номланган давр қабилапари ҳақидаги илмий тадқиқотларда баъзан бири-иккинчисини инкор этувчи гипотезалар учраб туради. Бир тоифа тарихчилар маҳаллий аҳолини ғарбдан келиб жойлашган истилочи қабилалар десалар, бошқалари эса, ушбу қабилаларни туб ерлик эканлигини таъхидлаб, уларни маҳаллий неолит даври

маданиятининг меросхўрлари ҳисоблайдилар (6:700-7016.).

Шан-Ин давридаги хитойлар тушунчасига кўра, подшонинг асосий фаолияти урушлар олиб бориш билан бирга илоҳиёт, табиат кучлари ва аждодлар руҳи хотираси учун қурбонликлар қилишдан иборат бўлган. Қурбонликлар тинимсиз урушларда қўлга киритилган мол-ҳол, дон-дун сингари ўлжалар ҳамда асирга олинган қуллар ҳисобига амалга оширилган. Шанлик фуқаролар ўз эътимодига мувофиқ, қурбонликлар шарофати билан ўтган аждодларининг табиат кучларига таъсир кўрсата олишига жуда қаттиқ ишонганлар ва ўзларини доим уларнинг ҳимояси остида ҳис қилганлар (10:2766.).

Тарихан нисбатан қисқа муддат ичида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан «шаҳар-давлатлар» орасидан йирик кучга айланган шанликларда, кейинчалик, урушда қўлга тушган асирларни илгаригидек барини қурбонлик қилиш одати қисман барҳам топган. Қулларнинг асосий қисми қишлоқ ҳўжалигидаги энг оғир ишларни бажаришга жалб қилинган. Хуллас, деҳқончиликда экин майдонларини кенгайтириш ва ибодатхоналар қарамоғидаги ерларга ишлов бериш зарурияти, қулларга нисбатан аввалгидан кўра «юмшоқ»роқ чоралар қўллашга мажбур қилган. Бинобарин, «диний маросимларда битилган қуръа ёзувларида, қатл қилиниши қерак бўлган қуллар ўрнига бука, қўй ва чўчқалар сўйилиб қурбонлик қилинганлиги зикр этилган». Яна шуниси борки, давлат миқёсидаги ерларга ишлов бериш ва яхши ҳосил ундириш ишларига муқаддас аждод вакили «Ван»нинг ўзи ёки унинг ноиблари - «чэн» бош-қошлик қилгани учунми, бу ишларга «баракали ҳосилни таъминловчи диний руҳдаги хашар» асносида шаҳар аҳолиси ҳам жалб этилган.

Хукумат ва диний идоралар хўжалигига аҳоли томонидан кўрсатиладиган бундай беминнат хизматнинг ўз вақти учун ниҳоятда бир муҳим томони - ижтимоий кафолати бор эди. Табиий офатлар, яъни қурғоқчилик ёки Хуанхэ дарёси тошиб ҳосилдорликка зарар етказган йиллари фуқарони очликдан сақлаш мақсадида давлат омборларида сақланган озиқ-овқат захираси аҳоли орасидатарқатиларди(35:154-1556.).

Дехқончиликда асосан ерга сувни кам талаб қиладиган тариқ экилган, бора-бора нгунинг қаторида арпа, буғдой ва жўхордан ҳосил олиш ўзлаштирилгач, кейин махсус ерларда чой ўстиришга ҳам ўтилган.

Аксарият илмий маибаларда ёзилишича, Шан-Ии даврининг яна икки хусусияти бўлғуси салтанат сулолалари учун қайсидир маънода "маънавий мерос" бўлиб қолган. Бу - давлат ва ояла ҳаётидаги беистисно патриархал руҳият анъаналарининг барқарорлиги эди. Яъни, агар оилада ота чексиз ҳуқуқда эга бўлган ягона ҳукмдор бўлса, подшони гоҳ Тангрининг ердаги иоиби, гоҳ ўғли, гоҳ "Осмой билан Ер" ўртасидаги воситачиси ва гоҳо эса, уни ҳатто тўппа-тўғри Худо ҳам деб билинган. Давлат ва оиладаги ҳукмронлик чексизлиги шу даражага етган эдики, бордию, дейлик, фарзанднинг ўз отаси жиноятига гувоҳлик бериши гуноҳ ҳисобланса, подшонинг илохий мақоми фуқароларни ёппасига унинг қулига айланишига олиб келган эди. Шу боисми ё бошқа сабабданми, "Шан-Ин фуқаролари учун ер қуррасининг маркази ҳукмдор саройидан бошланган. Улар улуғ Шан шаҳри атрофидаги тўрт томонга чўзилган ҳудудларни ҳам ўз давлатлари сарҳади дея фараз қилганлар. Демак, қайси бир қабила Шан-Ин подшоси ҳукмронлигини тан олмас экан, у - душман бўлган!

Тарихда ёзилишича, эрамиздан аввалги XIII асрнинг иккинчи ярмидаги Шан-Ин давлатининг энг ри-

вожланиб гуллаган палласи У-ди хукмронлик қилган йилларга тўғри келади. Ҳақиқатдан ҳам унинг даврида янги қасрлар ва ибодат масканлари қад кўтарди, сарҳадлар ҳам анча кенгайтирилди. Аммо У-ди ўлимидан сўнг тахтга чиққан маънан тубан подшо кўли остида сўянат таназзулга учраган. Ёзма обидалардаги мўжур хукмдор шанига билдирилган танқидий фикрларни, бошқа бир тарихий манбада, эрамиздан аввалги XI асрнинг учинчи чорагидаги Чжоулар томонидан подшоликнинг забт этилишини оқлашга қилинган уринишдек баҳоланган(16:390~391б.).

Чжоу давлати

Аслида Чжоу қабилалари ҳақидаги биринчи маълумотлар, «Қадимги шарқ тарихи» асарининг муа:лзшфлари хабар беришича, фақат У-ди давридан қолгаи Ин эпиграфик ёдгорликларидан маълум. Бу вақтда Чжоу ҳали Шан-Ин давлатига тобе ҳудудлар сирасига кирсада, аммо у тождор назарига тушиб улг^фган ва қабиланинг сардори «Чжоу хоу» унвонига муяссар бўлган эди. Ин ва Чжоу ўртасидаги дас:лабки ^ўкнашувлар ҳам айни шу йиллардан бошланган.

Қабиланинг Чан исмли бошлиғи, бўлғуси жанглар арафасидаёқ атрофдаги кўшни.жамоаларга ўз таъсириини ўтказиш, уларни ягона куч остида бирлаштириш мақсадида талай харбий-ижтимоий тадбирларни амалга ошириб, ўша вақт шароити учун кучли коалиция тузишга муваффақ бўлган эди. Гарчи унинг бошлаган ишини ўғли У-ван туталлаган бўлса ҳам, лекин муаррихлар таъкидлашича, янги сулола хукмронлигида подшоликка тобе ҳудудларни бошқариш бўйича бирорта кўзга кўринарли ўзгаришлар сезилмаган (16:391-392б.). Колаверса, чжоулар ҳали ўзлари забт этган салтанатнинг

маънавий, ижтимоий ва иқтисодий савиясига қараганда анча орқада эдилар. Дин соҳасида ҳам ўз илоҳлари бўлмаганлиги туфайли улар шанликлардан ўтмиш аждодлар руҳиятига сиғиниш, фол очиш сингари анъанавий диний асосларни ўзлаштирдилар. Муқаддам илоҳий кучларнинг ибтидоси ҳисобланган «Шаиди»(Д) ўрнини Чжоулар замонасида «Осмон» эгаллаб, шундан Унинг ҳукмдор билан бевосита ирсий тааллуқдорлиги қарор топиб, Чжоу подшоҳи «Осмон ўғли» унвонига сазовор бўлган» (10:2786.).

Албатта, эрамиздан аввалги биринчи мингйилликка доир ёзма ёдгорликлар асосида тўпланган ва баён этилган тарих саҳифаларини бир ёки бир неча тадқиқотчилар таҳлили натижалари билан яқун топган, деб бўлмайди. Боз устига, Чжоу давлати тўғрисидаги хабар ва маълумотлар ҳам доим ўзаро бири иккинчисини тасдиқлаб келавермайди. Масалан, баъзи тадқиқотларда «**Чан** даврига хос қўшни қабилаларни бирлаштириш йўлидаги ҳаракатлар», ўзга илмий изланишлар ҳулосасида "Қўшни халқларни талаш ва қулга айлантириш учун олиб борилган урушлар сифатида кўрсатилиб, улар қайтага ўртадаги зиддиятларни янада кескинлашувига олиб келган"лиги қайд этилган. Ёки айрим манбага баёнига биноан, бир томондан, қоғалициядаги қўшни қабилаларда катта ер-мулк эгалари янада иқтисодий кучайган бўлса, иккинчи томондан, камбағаллар ва қуллар аҳволи, аксинча, ниҳоятда хароблашган (6:7286.).

Шу тариқа аҳолининг ижтимоий қағламлари ўртасидаги табақаланиш тобора чуқурлашиб борган.

Хитойдаги табақаланиш, Ҳиндистондаги ведизм таркибидан фарқли ўларок диний-наслий эмас, балки маъмурий-ижтимоий жиҳатдан ўзаро фарқланган. Давлатда қуллардан ташқари фуқароларнинг асосий қис-

мини ташкил қилган озод аҳоли беш қисмдан иборат табақага бўлиниб, улар шунга яраша яшаш ва фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган:

Биринчн табақа' - подшо бошчилигидаги олий насаб мансабдорлар.

Иккинчи табақа - Чжоу аристократиясининг каттаер-мулк меросхўрлари. .

Учинчи табақа - "чжоу-хоу" мулки меросхўрларидан иборат гуруҳларнинг сардорлари.

Тўртинчи табақа - жамиятдаги катта оилаларнинг бошлиқлари.

Бешинчи табақа - оддий авом.

Яна, Хитойдаги бундай маъмурий-ижтимоий табақаланиш ва унинг маънавий масъулияти маиший масалаларда ҳам ўз ифодасини топган эди. яъни:

1.Ван - подшо факат буқа, кўй ва чўчка гўштини истеъмол қилган.

2.Чжу-хоу - мулкдор аристократлар фақат мол гўштини истеъмол қилган.

3.Дафу - қабила сардорлари чўчка гўштини истеъмол қилган.

4.Ши - катта оила бошлиқлари балиқ гўштини истеъмол қилган.'

5.Шужэн - оддий авом умуман гўшт истеъмол қилмаган (16:3936.).

Аввалги анъанавий қулларга муносабат Чжоу давлатида қайта тикланиб, урушда олинган «тирик ўлжалар» сони энди фуқаролар орасидан оғир жиноят қилган ёки аждодларнинг муқаддас рухяга номуносиб гуноҳкорлар ҳисобига яиада орта бошлади. Озод фуқа-

ролар кулга айланганидан сўнг, улар маънан хитойлик учун куликдан ҳам кучлироқ жазога тортилганлар - ўз аждодлари пушти-паноҳидан махрум этилганлар. Эра-миздан аввалги 827 йили, норозилик кучайган кезлари бошланган кўзғолонда пойтахтни ташлаб қочиб кетган собиқ подшо Ли-ван ўлганидан кейин, хокимиятни **ре-гентлар(Е)** томонидан унинг ўғли **Сюаньга** топшири-лиши, Хитой тарихида энг катта урушлар даври сифати-да таърифланган.

Замона зайли билан Хитойдаги кўшни қабилалар ўртасидаги илгариги сиёсий ёки ҳудудий келишмов-чиликлар секин-аста насл-насаб устиворлиги характери-ни эгаллай бошлади. Бу вақтда тинимсиз юришлар ва урушлар оқибатида «Осмон ўғли» кўли қисқарган ва у қадар ўз истаган ерига етмай қолганди. Шу орада «чжоу-хоу»ларнинг давлат ва қабилалараро алоқаларга аралашувининг имкони бўлмай қолгани сабабли, кечаги тобе қабилалар энди мустақил иш. юритишга ўтдилар. Бундай беқарорлик ҳукм сурган даврдаги воқеалар хотирасининг халқ ижодида ўз ёрқин бадиий ифодасини топганлиги, «Қўшиқлар китоби»да сақланиб қолган. Масалан, қўшиқлардан бирида кўчманчи **Сюнну** қаои-ласининг эра-миздан аввалги 822 йилда Чжоу подшоли-гига бостириб кириб, пойтахтни қандай эгалламоқчи бўлганлиги тасвирланган:

Олти ой бўлганди алғов-далғовга!
Жанг аравалари турар гаайланиб.
Тўрттадан арғумоқ ҳар аравага -
Қўшилган, улар ҳам жангга шайланиб.
Қахрли Сюнну элимиз босди,
Шул сабаб шошилинич р.ўбарў чивдик.
"Пойтахтни қутқармоқ учун отланинг!"
Деди шоҳимиз, биз йўлга чиқдик.

Кахрли Сюнну элимиз босди,
Шул сабаб шошилинич рўбарў чикдик.
"Пойтахтни кутқармоқ учун отланинг!"
Деди шоҳимиз, биз йўлга чикдик.
Кўрсатдик мислсиз мардлик, жасорат...
Сюнну енгилди биз голиб чикдик.
Цяо ва Хуни қўлга киритиб,
Хао ва Фэнҗи ҳам истило қилиб,
Цзин дарёсини шимолигача
Ета олган Сюнну роса янглишди,
Режалари ҳам хўп пучга чикди.
Қушлар тасвирланган байрогимизда,
Хилпирар эди у бақувват қўлда.
Унта жанг араваси олдинда учар...
Омонсиз енгдик Сюннуни биз,
Ун минглаб элларга бу намунамиз

(6:728-7296.).

Кўшиқнинг жўшқин руҳиятидан, унинг матни ёзилган паллаларда Чжоу давлати ҳали ҳам ўз куч-қудратини йўқотмаган кезларига ўхшайди. Аммо ҳақиқатда эса, Хуанхэнинг унумдор водийларига кўз тиккан қабилаларнинг сурункали ҳужумлари давлатнинг иқтисодига, ички бирдамлигига иутур етказиб бўлган эди. Шу зайлдаги ички ва ташқи беқарорлик шароитида ўтган йиллар ичида зодагон қулдорлар қўлида бўлган марказий ҳукумат тарқалиб, давлат яна катта-кичик подшоликларга бўлиниб кетди. Шундай бўлса-да, Хитойда марказлашган давлатни тузиш кайфиятида бўлган ҳукумдорлар йўқ эмасди. Эрамиздан аввалги V асрнинг иккинчи ярмидаги ўзаро урушлар жараёнида, ниҳоят, «етгилик» ва шундан сўнг улар ўртасида беш йирик подшолик иттифоқи тузилди. Бироқ «бешлик» ўртасидаги ўтган давр ичида қузатилган бир-биридан устунликка интилиш тенденцияси, иттифокнинг мустаҳкам-

нинг асосий қисмини жангу жадаллар ташкил қилган. Гарчи шундай бўлса ҳам, ўтмиш тарихи саҳифаларида шунингдек, Хитойнинг муайян даражада иқтисодий-ижтимоий ривожланишга юз тутганлиги - ерга ишлов бериш асбоб ускуналари ва мелиорация ишларининг тақомиллашуви ҳамда тўқувчилик, кемасозлик, дурадгорлик, заргарлик, лок ва сопол ишлаб чиқаришнинг ўсиб борганлиги қайд қилинган(37:492-493б).

Рақобатд^ги иттифоқчилар ичида ҳарбий ва иқтисодий жиҳатдан энг кучлиги ҳисобланган **Цин** подшолиги ўзаро м^г-холифатга барҳам бериб, кучли марказлашган давлат барпо этииш ва барчани ягона куч остида бирлаштиришдек Хитой учун долзарб масалани ҳал этишда, том маънода яловбардорлик қилди. "Уша вақтда бундай сиёсий-иқтисодий муҳ^см воқеани содир бўлишининг асосий сабабларидан бири, мавжуд подшоликлар ўртасида «пул-товар муносабатларининг ривожланиши ва хўжапик алоқаларини йўлга қўйилиши бўлди» (16:402б.).

Шундай қилиб, ўз даври сиёсий, ижтимоий-иқтисодий вазияти тақозоси билан тахтга чиққан Цин подшолигининг ҳукмдори **Чжен**, ҳокимиятни қўлга киритгач, «**Цин Ши Хуан-ди**» унвонини олг^ганлиги муносабати билан келгуси авлодлари ҳукмронлигининг минглаб йиллар давом этажагини башорат қилди.

Цин салтанати

Тўғри, биринчи марказлашган Хитой давлатининг тақдирини «Осмон ўғли» бўлишдан воз кечган император - «хуан-ди»нинг башорати оқламади ва салтанат ҳаммаси бўлиб ўн тўрт йил фаолият кўрсатди. Бироқ шуниси ҳам борки, хитойшуносларнинг яқдил хулосасига кўра, «ўтган йиллар мобайнида яратилган

давлатчилик асослари, келгусидаги салтанатлар учун оркин тажриба тимсоли бўлиб қолди».

Цин Ши-хуан-ди салтанати бир неча вилоятларга бўлиниб, «унинг худуди Маньчжурия ва Мўғулистоннинг бир қисми, Қурия ва Ҳинди-Хитой чегараларигача бўлган жуда катта майдонни эгаллади». Буюк Хитой девори қурилиши ҳам Цин империясининг кенг ҳудудлари хавфсизлигини таъминлашга мўлжалланган эди. Дунёга машҳур деворнинг қурилиши Хитой тарихида наинки ўзининг узок ўнйилликларга чўзилиб кетганлиги, балки шунингдек, унга қилинган сарф-харажатлар миқёси ва иншоот пойдевори остида ҳаётдан кўз юмган минглаб қуллар меҳнат-машаққатининг «обидаси» сифатида ном қолдирди.

Салтанатнинг бошқариш ишларидаги давлат маъмурий тизими аниқ ва ягона тарихга солинди, пастдан юқоригача шахсга императорга бўйсунувчи мансабдор ва маҳкама хизматчилари устидан наюрат ўрнатрди. Давлатда фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари масаласи юзасидан насл-насаб, мансаб-мартабадан қатъи назар, умумий ўзаро тенглигини кафолатловчи қонун таъсис этилди ва мамлакат аҳолисини бир ном билан аташга қарор қилинди - "Қора бошлар". Император б) жабҳада ҳатто ўз ўғли ва ака-укаларини аямай, уларни ҳам оддий авомга тенглаштирди. Айрим ўтмиш анъаналари ёқлаб чиқилди, лекин янги қарорни танқид қилган зиёли ва такводорлар тириклайин ерга қўмдирилди. Вақти-вақти билан жамиятда содир бўлиб турадиган тартиббузарлик ва жиноят! ишлари ниҳоятда қаттиқ тақиқланиб, ғайр-қонуний ишлар билан боғлиқ гуноҳкорларни фақат ўзлари эмас, балки бутун оила аъзолари ва қариндош-уруғларини ҳам бирга жазога тортиш жорий этилди. Энг оғир жиноят содир этганларга ўлим жазоси бериларди, қолганлари эса келаси уч авлодига қадар қул саналарди

(37:5016.). Доимий сон жихатдан ортиб борувчи бундай кўшимча ишчи кучлари асосан йўллар, ибодатхоналар ва сарой қурилишларига жалб килинади.

Бозорлардаги савдо-сотикда иул, ўлчов, оғирлик бирликлари белгиланиб, девонхона ва солиқ тизими ишга туширилди. Солиқ масаласида яна шуни таъкидлаш жоизки, «баъзи маълумотлар бўйича, аҳолидан олинадиган солиқ 20-30 маротаба ошиб кетганлиги сабабли ер эгалари ақл бовар қилмас даражада қашшоқлашиб кетган бўлсалар, янги нуфузли мансабдорлар доирасида катта ер-мулк эгалари сонининг муттасил ортиб бориши қонун тусини олган эди» (37:5026.).

Цин салтанати тарихида энг катта кўзғолон, кичик мансабдор Лю Бан ва насли Чу подшолигига тааллуқдор харбий саркарда Сян Юя бошчилигидаги дехкон ва хунармандларнинг харбий чиқиши бўлган. Даставвал хар икки тараф хамкорликда ҳаракат қилганлар ва Лю Бан пойтахтга бостириб киришга муваффақ хам бўлади. Лекин кўп ўтмай собиқ хамфикр томонлар ўрта-сида келишмовчилик чиқиб, кечаги иттифоқчилар бир мақсад йўлидаги ўзаро қарама-қарши кучларга айландилар.

Аввалига иккала томоннинг хам ўзига яраша тўқнашувда устун келишини таъминловчи имкоиятлари бўлиб, хусусан Сян Юя ўз рақибига нисбатан катта харбий куч ва тажрибага эга эди. Лю Бан эса оддий авомни ўз тарафига оғдиришига ишонарди. Нихоят, эрамиздан аввалги 202 йилнинг январида Сян Юя билан бўлган ҳал қилувчи жангда ғолиб келган Лю Бан Хитойда янги Хан сулоласи даври бошланганлигини эълон қилди (37:5056.).

Хан салтанати

Муттасил урушлар, оғир еоликлар, эгасиз - ишловсиз колиб кетган ерлар, жангарилар сиёсатига кур • • бон бўлган минглаб одамлар, издан чикқан хўжалик, вайрон бўлган уй-жойлар - булар ҳаммаси янги империя учун хал қилиниши пайсалга солиб бўлмайдиган муаммолар эди. Аҳволни қай даражада оғир эканлигини фахмлаш учуи, янги Гоу-цзу унвонини олган императорнинг куйидаги сўзларига эътибор беришнинг ўзи кифоя:

«Мен бутун «Осмон ости»ни кезиб чикдим, фақат Лояндагина шунчалик кўп одамлар борлигини билдим!».

Ваҳолонки, қачонлардир 30 мингдан зиёд оила яшаган **Цюйда** ўша вақтда беш мингдан ортиқ ховлижой йўқ бўлиб кетган эди.

Аҳвол билан танишиб, қишлоқ хўжалиги ва админстрацияда ислохот ўтказилиши зарурлигини англаётган император, биринчи бўлиб деҳқон ва собиқ ҳарбийлари мажбурий меҳнатдан озод қилган ҳолда, уларни ер билан таъминлади. Муқаддам қашшоқлик туфайли ўзини қуликка сотган оилаларга фуқаролик қайтарилди ва солиқлар илгарига нисбатан икки баравар камайтирилди. **Гао-цзу** ўлимидан кейин, "У" подшолидиган чикқан ҳукмдор Лю Би аҳолини ўз сиёсатига жалб этиш мақсадида хатто маълум муддатгача фуқаро борки, уни давлат солиқларидан озод этишгача борди. Ва у ниҳоят, 200 минглик катта қўшин тўплаб империя пойтахтига йул олди. Аммо қўшни сарҳадларда Лю Бига қарши кучлар, яъни императорликка даъвогарлар хашгетарли бўлиб, улар ҳамон фаол ҳаракатда эдилар (16:4096.).

Амалда империя тахтини кўзлаганлар ичида марказлашган ҳокимият; кучини мамлакат бўйича мустаҳкамлаш борасида ўз ислохотлари билан маъмурий, ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда янги бурилиш ясаган император У-даянинг ҳукумронлиги, Хитой тарихида «Олтин аср» нсми билан шуҳрат қозонди. Бунинг энг ишонарли исботини «ўтган асрга нисбатан аҳоли сонининг борган сари ортиб, қарийб 60 миллионга етган» - лигида кўриш мумкин эди.

У-ди ўз ҳукумати аъзоларининг профессионал маҳоратини ошириш учун административ академияга асос солди. Мафкура соҳасида эса диний эътиқод обрў-эътиборини мустаҳкамлаб, даҳрийликка чек қўйди. Бу хусусда Конфуций таълимотининг давомчиси ва энг йирик намояндаси **Дун Чжун-шу** шундай деган эди:

«Ҳозир таълимотни олимлар турлича тарғиб этмоқчалар, одамлар эса ўзларича талқин қиладилар. Агар юзта мутафаккир бўлса, уларнинг таълимотни ташвиқ этиш услуби ҳам юзта - турлича, демак, талқинлар мазмуни ҳам ҳар хил. Императорда эса таълимот бирлигини кўллаб-қувватлаш учун ҳеч вақо йўқ...Шунинг учун конфуцийликда баён этилган «олти санъат» - дан ташқари ҳамма қолганлари тағ-туғи билан йўқотилиши ва даҳрийликка чек қўйилиши керак. Фақат шундан сўнг бошқариш услуби ягона бўлиб, қонунлар аниқлашиб, халқ эса қимга тақлид қилиш кераклигини тўғри англайди» (16:4106.).

Конфуцийлик арбоблари У-дини қўшни сарҳадларда *босқяджитк* урушларини олиб боришдан воз кечишга ундардилар. Улар "варварлар"нинг урушдан кейин ҳақиқий фуқарога айланишига ва босиб олинган ерларнинг дехқончилик қилиш учун ярашига шубҳа билан қарардилар. "Император эса салтанатда барқарор-

лик муқаррар бўлиши билан яна нигоҳини ўз сарҳадидан ташқаридаги ҳудудларга қаратарди» (16:4106.).

У вақтларда ҳарбий юришлар сарф-ҳаражати кўтаринсга хазинада имкониятлар етарли бўлиб, туз конларини ўзлаштирилиши ва темир қурол-яроқларни ишлаб чиқарилиши давлатга жуда қимматли фойда келтирарди. Ерга *ишлов беришда*, темир асбоб-ускуналарга талабнинг ошиб бориши ҳам яхши даромад манбаига айланган эди. Қул савдоси яна қайтадан *тишланган*, хонавайрон бўлган хўжаликлар мулкдорлардан етиштириладиган ҳосилнинг ярми ҳисобига ер ва ишчи кучини ижарага олишга ўтган эдилар. Аммо узоқ давом этган ҳарбий сиёсат оқибатлари ахир салтанатнинг силласини қуритди. «Император муқаддам узлуксиз олиб борган ўз ҳарбий фаолиятига «тавба қилди». Хуллас, қачонлардир тараққий мезонига кўтарилган У-диннинг олтин асри, эраמידан аввалги I асрнинг иккинчи ярмида чуқур инқирозга юз тутди (16:4.126.).

Хитой халқининг эраמידан аввалги асрлар оша босиб ўтган узоқ тарих йўлида шундай даврлар ҳам учрайдики, улардан қолган ёдгорликлар: ҳужжатларида Урта Осиё билан бўлган муносабатлар ҳам қайд этилган. Масалан, «У-ди салтанати, - ташқи алоқалар борасидаги воқеалар ҳужжатида ёзилишича, - Суннуга қарши курашда Урта Осиёдаги мавжуд кучлар билан иттифок тузиш ҳаракатига тушади. Бу ийбатга келиб императорнинг махсус топнириғи билан қўшни минтақага сафарга чиққан хитой сайёҳи Чжан Цзян эраמידан аввалги 126-125 йиллари Чананга қайтиб *келади...* У ўз узоқ сафари зақтида жуда катта ҳудудларни босиб ўтиб, биринчи марта Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда йирик давлатлар борлиги, уларнинг бойлиги ва янги савдо йўлларида хабар келтиради...».

Гарчи Хан Сюнну хавфсизлигига у кадар катта хавотир солмаётган бўлса-да, лекин у Бактрия, Парфия, Ҳиндистон ва жанубга томон савдо йўли бўлиши мумкин бўлган ўз қўли остидаги Шарқий Туркистонга хитойларнинг кириб келишига қарши эди. Демак, У-ди олдида келгуси ўз савдо йўли устидаги рақибини мағлуб қилиш учун қаттиқ жанглар олиб бориш масаласи турарди. Император жангларга тайёрлана туриб, отлик аскарларда янги ҳарбий реформа ўтказишга қарор қилади. Реформани амалга ошириш учун бўйдор «самовий отлар» керак бўлишини билиб, у Фарғонага юриш режасини тузади.

Саркарда Лю Гуанлининг эрамиздан аввалги 104 йили сахро орқали Фарғонага қилган юриши муваффақиятсиз чиқиб, икки йил ўтгач, у ниҳоят манзилга етиб (Ориб, маҳаллий ҳокимдан "самовий отлар" ҳисобида хирожолади.

Эрамиздан аввалги И. асрнинг охирида салтанат; гарбий ўлкалардаги қатор шаҳар-давлатларни забт этиб, Урта Осиё билан алоқа боғлайди. Шу вақтдан Хан пойтахти Чананидан Гансу орқали Урта ва Олд Осиёдаги то римлик Шарқгача бўлган сарҳадларда «Буюк ипак йўли» фаолият кўрсата бошлайди.

Урта Осиё билан бўлган алоқа боис Хитойда янги ливия, узум, шафран, анор, ёнғок ва бошқа дуккакли усимлик ҳамда мевали дарахтлар экиб ўстиришни ўзлаштириш йўлга қўйилади (37:5136.).

Хитой ва Урта Осиё ўртасида санъат соҳасида ҳам алоқалар бўлганлигининг тахмини бор, чунки «Музыка палатаси» томонидан яратилган асарларнинг аксарияти Урта Осиёдан келтирилган қўшиқларнинг оҳанг ва матнларидан тузилган эди (37:5326.). Яна баъзи маълумотларда, Урта Осиёдан айрим соғлар келтирилганлиги ҳам эслатилган.

Хуллас, «Цин-Хан даври, гўё Европа учун юнон-римпикларнинг антик дунёси каби наинки Хитойнинг, балки ундан-да кенгроқ маънода, яъни бутун "Узоқ Осиё" - Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёнинг маданий гмраққиётида ниҳоятда муҳим рол ўйнади».

Пировардида "Ипак йўли" орқали бошланган "Хитой-Ўрта Осиё халқлари алоқалари мелоддан кейинги асрларда ҳам турли кўриишларда давом этди...

Албатта, бизнинг ҳозирги изчил тараққиёт паласига кирган Хитойнинг жуғрофий худуди, халқи ва ҳаёти ҳақидаги тасаввур ва тушунчамиз, эрамиздан аввалги мингйилликлардан ибтидо олган турли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ҳарбий жараёнларда кечган тарихий воқеликлардан узоқ. Шунинг учун диёримиз худудигаякин бўлган Шарқий Осиё мамлакатларининг ўтмиш аслияти ва маънавиятидан бохабар бўлиш, келгуси дўстона муносабаталар ва маданий-иқтисодий ҳамкорлигимизда қўл келиши шубҳасиз. Ва фикримизча, айна шу ўринда рисоланинг биринчи қисмида зикр этилган - ўтган асрнинг машхур рассоми ва файласуфи Святослав Рерихнинг янги аср келажаги ҳақидаги айтган сўзларини яна бир бор эслаб қўйиш, фойдадан ҳоли бўлмайди:

«Бундан буён Ғарбда ривожланиш, нари борса паралел йўналиш бўйича давом этади, чунки илм-фан, техника ва иқтисод тараққиётининг вертикал - юксакликка юзланиш ыаввати ХХI асрдан Жануби-Шарқий Осиё минтақасига ўтади. Ер қуррасининг ушбу гўшаларидаги мамлакатларни, қўп ўтмай, табиий ресурслардан бўлак бирор нарса билан қизиқтириш қийин бўлиб қолади: на ишчи кучи-ю, на янги технология, зеро, уларда аклий ва жисмоний потенциал етарли. Шунинг учун келгусида улар билан маданий, ижтимоий ва иқтисоди] алоқаларни кучайтиришда бу ўлкаларда яшовчи халқ-

ларнинг профессионал маҳорати, тарихи, маданияти ва айникса, диний кадрятларидан бохабар бўлишлик ғоятда жиддий аҳамият касб этади».

Биз ҳам худи шу омилдан келиб чиқиб, китобнинг навбатдаги фаслларини Хитой, Қурия, Япониянинг қадимги тарихи, маданияти, давлатчилигининг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатган мифологияси ҳамда конфуцийлик, даосизм, синтоизм, буддизм сингари диний-фалсафий таълимотлар баёни ва пунингдек, уларнинг ислом билан муштарак умумбашарий маънавий жиҳатлари таҳлиliga бағишладик.

Дунё диний таълимотлари билан боғлиқ ривоятларда, одатда табиат ва тирик жонзотнинг пайдо бўлиши ва шу асосда ҳаёт жараёнининг бошланиши турлича талқин қилинади. Мисол учун, Хитой ва ҳинд мифологиясида бу хусусият айникса ёрқин намоён бўлади.

Айтайлик, хиндларда Веда илоҳий каломидан кейинги «**Брахманлар**»(Е) ва «**Пуран**»ларда(Ё) келтирилган маълумотда, дастлаб тангри «**Брахма**»дан(Ж) икки жинсли **Ману** туғилган. У ўзининг аёллик қисмидан икки ўғил, уч қиз кўрган ва улардан беадад манулар пайдо бўлган. Шулардан бирига «**Притхвий**»(З) номи берилиб, у ер юзига подшо бўлган ва кейин ер юзи ҳам унинг номи билан аталган. Биринчи подшо ерни ўрмонлардан тозалаб, уни экин экишга тайёрлаган, мол-ҳол боқиш ва савдо-сотик қилиш учун керакли барча бошқа шароитларни яратган. Лекин ўнинчи Ману ўз ака-укалари ичида энг машҳури эди. У подшолик қилган даврда ер юзини сув босиш хавфи туғилади. Тангри Вишну уни яқинлашиб келаётган офат ҳақида огоҳлантирганида, у ўз оила аъзолари ва етти қария алломани сақлаб қолиш учун кема.ясайди. Шунда Вишну наҳанг балиқ шаклига кириб, оғзида кема билан сузиб, уларни тоғ чўккисигача (↑тказиб қўяди. Ману ва кемадагилар, то

хаммани фарқ қилган сув тошқини тугагунича шу ерда жон сақлаб, сўнг сог-саломат ўз маконларига қайтишади. Яна Ману оиласидан одамлар тарқалади. Мануинг тўққизинчи кенжа ўгли ҳам икки жинсли туғилиб, у икки ном билан номланади: **Ила** ва **Йлаа**. Бу ўғилдан икки асосий сулола ибтидо олади: «**Сурявамша** - Куёш сулоласи» ва «**Чандравамша** - Ой сулоласи» (55:286.)-

Хитой мифологиясида эса, "Бутун борлик"нинг вужудга келиши қуйидаги таркиб ва тартибда рўй берган. Яъни, у худди қадимги юнон афсоналаридаги тушунчага ўхшаш «хаос - туман ва қоронғулик билан тўлган тубсизлик»нинг икки унсурга бўлинишидан сўнг зуҳр этган ёруғлик «ян» ва қоронғулик «ин»дан пайдо бўлган. Эрлик ибтидоси яи қўёш ва бошқа ёруғликлар, куч-қудрат, умуман ижобийлик, аёллик ибтидоси ин эса ой ва қоронғулик, маъюслик, заифлик маъносидан тушунилган. Бир-биридан фарқли икки ибтидо амалда ўзаро йўғрилган ҳолда ҳаракатда бўлиб, уларнинг доимий ўзгаришлар ва яратилишлардаги иштироки, худди индуизмдаги «**дхарма**»(**И**) ва «**сансара**»(**Е**) - дунёнинг азалий ва абадийлиги қонуниятига ўхшаб кетади.

Дунёнинг яратилишидан муқаддам ҳолатига тегшли маълумотлар сирасига яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, юнонлардаги "хаос", хитойлардаги қоронғулик ибтидоси исломда ҳам ўз муайян асосига эга:

"Яна у (осмон)нинг тунини қоронғу қилиб, (ундан) кундузини чиқарди" (2.Нозийот сурасининг 29-ояти).

•

"Оятидаги жумлаларнинг тартибига караганда, Аллоҳ таоло осмоннинг шифтини тиклаб, унииг кечасини қаттиқ зулмат қилиб, кейин куёшини яратган..." (31:266.).

Борлиқ мифологияси ҳақидаги баёнлар сирасидан яна шуни айтиш мумкинки, эрамиздан аввалги IV-III асарларда шаклланган "**Си ци чжуан**" материалистик концепцияси бўйича "Моддий дунё, ягона **"тайцзи"** ибтидосидан яралган ўзаро карама-қарши эрлик-ян ва аёллик-ин субстанциялардан иборат. Бу объектларнинг ўзаро мутаносиб ҳаракатланиши ва кураши дастлабки беш табиий ҳодисот - сув, олов, дарахт, темир, ерни яратиб, сўнг улардан қолган барча турли-туман нарсалар ҳамда хилқатлар вужудга келган. Ушбу жараёнда ҳаракат мавжуд борлиқнинг асоси бўлиб, дунёни эса "учлик" ташкил қилади: осмон, одамлар ва ер" (36: 5176.). Шу жумладан, хитойларда инсоннинг дунёга келиши икки хил ривоят қилинади. Бирида, илк аждодларнинг келиб чиқишини аёллик ибтидосининг бегуноҳ хомиласидан кўрилади. Яъни эмишки, "Ин"ларнинг биринчи она аждоди бехосдан "**Қирмизи қуш**" тухумини ютиб юбориб хомиладор бўлган. Иккинчисига кўра, дастлабки одам **Нюй Ва** номли муаннас "лой худоси"-дан яратилган"(16:4246). Мифологиядаги хилқатлар гултожининг илоҳий унсур -- лойдан ясалиши, кишига ногаҳон исломдаги Одам атонинг яратилиш башоратини эслатади:

"Эсланг, Парвардигорингиз фаришталарга деган эди: "Албатта, Мен лойдан бир одам яратгучидирман".

"Бас, качон уни ростлаб, унга Ўз рухимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг, унга сажда қилган ҳолларингизда йиқилинглр"(1.Сод сурасининг 71-72 оятлари.).

Шундай қилиб, "Бутун борлиқнинг пайдо бўлишидан муқаддам мавжуд бўлган "қоронғулик" ёки одамни лойдан яратилганлиги сингари "Китобий динлар"да зикр этилган маълумотларни дунёнинг турли мифологияларда учраб туриши ёки Каломи покда кўрсатилган "ибтидоий яғоиа дин" унсурларининг "илк маданият"-дан кейинги "ваҳшийлик даври^даги¹ политеистик эътиқодларида сақланиб қолган бўлиши мумкинлиги, ҳозирча аниқ фактлар асосида тасдиқламаса-да, лекин фанда маълум қизиқиш уйғотиши мумкин.

Асосий мавзун мифологиядан бошлашимизнинг асл сабаби шуки, қўйинча афсонавий воқеликлар мазмуни ва объектлари тез-тез Хитой дииний-фалсафий гаълимотларида гоҳ марказий, гоҳ иккинчи планда у ёки бу ғояни ифодалашга жалб этилади. Балки бу ривоят ва ҳақиқат ўртасидаги уйғунлик, хитойларда диний туйғунинг уйғониши билан боғлиқ табиатдаги ғайриоддий кучларнинг "жазоси" ё "рахм-шафқати" каби ҳодисотлари белгисидир?! Сабаби, конфуцийликнинг йирик теологи Дун Чжун-шунинг идеалистик концепцияси^а биноан, "Осмон" Илоҳ бўлгани учун унинг ҳар бир хатти-ҳаракати аниқ мақсадга йўналган, шу боис табиат ҳодисаяари инсоннинг ижтимо^йй ҳаётини олдиндан оғохлантиради: жазолайди ё мукофотлайди (36:5336.).

Хитойларда "Осмон" қаҳрига д^/чор бўлмаслик қафолати, аввало, юксак ахлоқ-одоб аҳкомларига риоя

Қаранг: Пайғамбарлар тарихи исломияттарихидир.1'26.

қйлиш ва жамиятдаги соғлом барқарорликни мустаҳкамлашга ўз шахсий фаолияти билан хисса қўшиш масъулиятидан бошланади. Ва худди ана шу ҳаёт тарзи, олдин конфуцийлик таълимотининг асосий тамойили бўлиб, кейинчалик мамлакат микёсида фуқароларнинг давлат олдидаги фарзи моҳиятини эгаллади. Ёки бир сўз билан айтганда, инсоний этик нормалар конфуцийлик эътиқоди негизда давлат мафқураси даражасига кўтарилди. Шу тарика этика, эътиқод ва давлатчилик Хитой тараккиётининг уч таянч нуктаси сифатида тарих зарваракларидан ўрин олди. Зотан, **Сима Цянининг "Цин Бэн' цзин"** -"Тарих қайдномаси" асаридаги ҳаётий лавҳалар, қадимги Хитой давлатчилигига хос хусусиятларни ўзида мужассам этган энг ишончли тарихий ҳужжатдир..

ЦинБэнцзи

(Цин хонадони аъмоли баёни)

"Цин хонадонининг илк аждоди император **Чжуан-сюя**нинг авлоди эди. Чжуан-сюя набирасини **Нюй-сю** дердилар. Кунларнинг бирида Кюй-сю тўкиб ўтирганнида уйинг ёнидан учиб ўтаётган қалдирғоч дафъатан ўзининг тухумии тушириб юборган. Нюй-сю уни ютиб, сўнг **Да-е** ўглини туккан. Да-е **Шао-дянь** уруғидан **Нюй-хуа** номли бир қизга уйланган. Нюй-хуанинг унга туғиб берган ўғли **Да-фэй**, **Ююга** ер ва сув ишларини тартибга солишда ёрдан бергаи. .

Мазкур иш муваффақиятли тугаллангач, император Ююга нефрит(яшм) салтанат хассасини ҳадя қилди. Юю уни ола туриб деди:

- Мен бир ўзим ишни т^аллай олмасдим, Да-фэй хам кўмаклашди. Император **Шун** деди:

- О, Фэй, сен ҳам Ююга қарашибсан. Сенинг байроғингга қора ука совға қиламан, сезишмча, зурриётларингни улуғ мартабалар кутмоқда.

...Да-фэй таъзим билан тортиқларни қабул қилиб, қуш ҳамда йиртқич ҳайвонларни қўлга ўргатишга тушди ва оқибатда жонворларнинг аксарияти яхши ўргатилиб, боқувчисига тобе бўлиб чикди. Шунда император Да-фэйни уруғнинг исми шарифи "Ин" билан тақдирлади"(39:156.).

...627 йили баҳорда Цин кўшинлари шарққа томон қўзғалдилар. Улар **Цзинь** подшолигини четлаб, Чжоу пойтахтининг шимолий дарвозасидан ўтдилар. Чжоулик мансабдор **Вань-сунь Мань** деди:

- Цин аскарлари ўзларини муносиб тутишга амал қилмаётibdилар, уларни мағлубиятдан бошқа нима ҳам кутарди!...

Шу вақтда **Цзинда Вэнь-гунуга** аза тутардилар, у хали кўмилгани йўқ эди.. Унинг тўнғич ўғли **Сян-гун** дарғазаб бўлиб деди:

- Цинь ҳокими мен етимни масхара қиляпти, мотамдан фойдаланиб бизнинг Хуанни остин-устин қилди.

Сўнг, Сян-гун қалин қора мотам либосини кийиб, кўшинни жангга бошлади ва **Сяошань** тоғининг бўғи-зида Цин аскарлари йўлини тўсди. У Цинга ҳужум қилиб кўшинини ер билан яқсон қилди, бирорта цинлик аскар тирик қолмади. Ва Сян-гун учта цинлик ҳарбий саркардани асирга олиб, яна ортига қайтди..."(39:296.).

Цин Ши-хуанди Бэнь цзи
(Биринчи император Циннинг
аъмолномаси қайдлари)

Биринчи император Цин Ши-хуанди цинлик Чжуан-сян-ваининг ўғли эди. Чжуан-сян-ван, гаровга олинган цинлик билан канизак Люй Бу-вэяни кўриб қолди. Канизак кўзга ташланиб, кейин у унга уйланди ва хотини Ши-хуанни туғиб берди. Ши-хуан "Чжо-сян-ван ҳукумдорлигининг қирқ саккизинчи йилининг биринчи ойида туғилганлиги учун унга «Чжэи-биринчи» деб ном берилиб, Чжаолар уруғига қабул қишди.. Ва Чжуан сян-ван дунёдан кўз юмгач, у ўзининг ўн уч ёшида Циннинг подшоси бўлди.

Бу вақтда Люй Бу-вэй биринчи котиб этиб тайинланиб, унга юз минг хонадон ҳамда "Вэнь синь-хоу" унвони берилганди. У бошқа подшоликлар фукаро-лари ва олимларини Цинга олиб келиб, улар ёрдашида "Осмон ости" ерларини бирлаштиришни ўйлади... (39:536.).

Олтинчн: йили Хань, Вэй, Чжао, Вэй ва Чу бир-галиқда Цинга ҳужум қилиб Шоулинни эгалладилар. Цин уларга қарши ўз кўшинларини юборди, беш подшо-лик ўз аскарларини ортига қайтардилар...(39:546.).

Тўққизинчи йили комета пайдо бўлиб, унинг ду-ми вақти-вақге билан бутун осмон бўйлаб чўзиларди. Цян Вэйнинг Юань ва Пуян шаҳарларига ҳужум уюштирди. "Цзи-ю" куни ҳукумдор ўзининг балоғат ёшига етганлиги муносабати билан бошига тож кийиш ва белига қиличли камар боғлаш маросимини ўтказди...

Унинчи йили биринчи маслахатчи Люй Бу-вэй, Лао Аем билан алоқада бўлганлигида айбланиб ўз мавқеидан четлатилди. Хуан Ци ҳарбий қўмондом этиб тайинланди. Ци ва Чжаодан элчилар келди *ва. уларни*

шарафига зиёфат берилди... Асли цилик Мао Цзяо Цин подшосига деди:

"-Цин хонадони hozир "Осмон ости" бўлиш йўлида ҳаракат қилмоқда, лекин Сиз - улўф подшоҳ, бева қолган маликани сургун қилган киши деган "ном" олгансиз. Қўрқаманки, буни эшитган подшоликлар Цинга қарши юриш қилишади.."

Шундан сўнг, Цин подшоси бева малика билан учрашиб, уни Саньянга олиб келиб, яна Ян-Ганьцюамь саройига жойлаштирди.(39:56б.).

Цин подшоси Вэн Ляо билан учрашганида, ундан кийим-кечак ва овқат масаласида ажралиб турмаслик учун у билан гўё ўзига тенгдек муносабатда бўлди, аммо Вэн Ляо (шундай) деди:

- Цин подшосининг тапқки кўриниши куйидагича: у киррабурун, ғилай кўзли, кўкраги: худди ёввойи қушникига ўхшайди, овози эса бамисоли кашқирники. Унда яхшилик жуда кам, юраги гўё йўлбарс ёки бўриники. Оғир шароитларда у жуда осонлик билан ўзини бошқалардан паст қўя олади, мақсадга эришгач айни шундай енгиллик билан одамларни хароб қилади. Мен паст унвонли кишиман, декин учрашувда у доим ўзини мендан-да пастроқ тутуди. Агар ҳақиқатда ҳам Цин подшосига ўз "Осмон ости" ниятларига эришиш насиб этса, у ҳолда ҳамма пастдагилар қулга айланади. Мен унинг ёнида бундан ортиқ қололмайман... (39:576).

Цин императори бутун "Осмон ости"ни бирлаштириб "хуанди" - ҳукмрон император унвонига муяссар бўлди. Шундан кейин у шарқий ерларни "тинчлантириб" Лбанъега келди. Уни Ван Ли, Ван Бэнь, Чжао Хай, Чзнь Фэн У-цзэ, биринчи маслаҳатчилар - Вэй Лишъ ва Ван Гуань, олий мансабдорлар бўлмиш Ли Си ва Ван У, Чжао Ин ва Ян Цзюлар кузатиб келишди.

Денгиз қирғоғида император улар билан масла-хатлашгачдеди:

- Қадимги подшолар фақат минг "лу" ерга эга эдилар ва улар ҳар бири ўзига тухфа қилинган ерини ҳимоя қилувчи Хокони саройига хоҳласа келарди, хоҳ-ламаса йўқ.».

Подшоликлар ўзаро бир-бирларига хужумлар, бе-рахмлик ва беҳурматлик қилардилар, (улар ўртасида) жанглар тугамас эди.

Энди хокон-император денгиз қирғоғигача бўл-ган ҳамма ерларни бирлаштириб, уни ноҳия ва туман-ларгабўлгач, "Осмон ости"да тинчлик ва хотиржамлик коим бўлди. Император ўз аждодларини улуғлаб, савоб-ли ишлар қилмоқда, унинг олий унвони юксак шараф оилаи ер юзида қарор топди..."(39:69-706.).

* * *

«Мен - сарой муаррихи **Тайиангун** шундай дей - ман: Императорнинг ерлик ва сам.овий рухларга, яъни мапухур тоғлар, дарёларга қилган қурбонликлари билан (5оғлиқ сафарларида бирга бўлгаш^сан. Мен **Шоугун** ибодатхонасига кириб қурбонлик ва ибодатларда қат-нашганман, шунинг учун фолбин ва қохинларнинг сўзларини ўрганиш ва текширишга имкониятим бўлган.]^шлардан четлашгач, қадимда ўтганлар ва уларнинг самовий руҳига сиғинишга дахлдор ҳамма нарсаларни ::артибга келтириб, уларнинг барини ички ва -ташки 1:омонидан тавсифлаб бердим. Шундай қилиб, келгусида яшайдиган муносиб эрлар мен ёзганларим ҳақида ўқиш-лари мумкин. Қурбонлик идишлари, яшм хасса ва ма-толларнинг ҳадяси ҳамда қурбонлик вақтидаги маросим-лар тафсилоти бўйича маълумотлар масаласига келсак, 3лар тегишли манбаларда сақланади...»(39:2846.).

Конфуцийлик

Эрамиздан аввалги биринчи мингйилликнинг ўрталари турли диний-фалсафий тафаккур асосчиларининг ер юзига ташрифи билан тарихга ёзилди, хусусан, Жайн, Будда, Зардушт, Моний ва шулар жумласидан Конфуций ҳамда Лаонинг ҳам. Мазкур фалсафий - асл маънавий такомйлик таълимоти соҳиблари тарихнинг гувоҳлик беришича, гоҳ ўз даврида, гоҳо қисқа ёхуд узоқ вақт ўтганидан кейин бири донишманд, бири пайгамбар, яна бири эса "илоҳ" мақомида сиғиниш объектига айланган.

Конфуцийнинг туғма исми муаррих **Сима Цян**нинг асарида қисқача шундай таърифланган:

"...Унинг (боши-Н.Н.) тепасида дўнги бўлгани учун исмини "Цю" деб қўйишган". У икки ёшида отадан ва ўн тўртга кирганида онадан етим қолган. Шундан сўнг, Цю нуфузли мансабдор **Цзи** хонадонига дон омборини кичик мансабдори лавозимида ишлашга таклиф қилинган. Кейин "Кун цю" - Конфуцийнинг ўз сўзлари бўйича, бошқа бир оила хўжалигида чорва молларини кўпайтириш билан шуғуллаган. Йигирма етти ёшга етганда диний маросимлар ва мусиқани яхши билгани учун қурбонликлар ўтказишда мутасадди ходим ёрдамчиси бўлиб ишлаган. Уттиз уч ёшида оёққа чурган. "Қирк уч ёшда, - Конфуцийнинг эслашича, - иккила-нишларга барҳам берган, элик ёшда Осмон иродасини идрок этган ва фақат олтмиш ёшда "ҳақиқат"ни англаб етган"(50:30-336.).

Конфуций таржимаи холида акс этган фаолиятига доир маълумотларда, унинг асосан ўз илми-билимини тинмай оширгани, кўшиқ ва рақс намуналарини жамлагани, диний матнлар устида ишлагани ва ўқи-

тувчилик қилгани қайд этилган. У ўз шогирдларига қуйидаги тамойил асосида таълим берган:

1. Илм-маърифат мутлақо насл-насаб тафовутни тан олмайди;

2. Тўртбурчакнинг бир бурчагини билгандан сўнг, унинг қолган яна уч бурчаги борлигига ақли етадиганларнигина ўқитиш мумкин;

3. Мен қадимий китоблар тўғрисида гапирман ва тушунтираман, лекин янгиларини яратмайман. Қадимда ўтганларга ишонаман »а уларни севаман.

Конфуцийнинг шогирдларига ўз таълимоти асосларини тушунтириб бериши, услубан ва мантиқан Будданинг фалсафий мавзулар юзасидан ўз ўқувчилари билан қилган суҳбат ва "савол-жавоблари"га ўхшаб кетади. Мисол учун, Будданинг руҳ ва унинг мавжудлиги борасидаги шогирдлари саволига берган "мужмал" жавоблари, Конфуцийнинг таълим тамойилига ҳам бегона эмасдек.

Яъни, Будда ўз шогирди Ананданинг "Рух борми ёки йўқми?" саволига: "Бундай саволнинг жавобида яширинган хавф, одамларни бир гумроҳликдан иккинчисига олиб боради" деган бўлса, Конфуций, "Лунь Юй" китобида таъкидлаганидек: "Устоздан маданият ва фуқаролик ишлари тўғрисида малумот олиш мумкин, аммо нарсалар моҳияти ва "Осмон йўли" ҳақида эмас, чунки **"Осмон** сўзламайди - у суқўт суради".

Юқорида мухтасар келтирилган Конфуций таълимоти хос тг^мойиллардан шундай саволнинг келиб чиқинш табиий:

"Хитойликлар учун маънавий кадриятларининг олий намунаси бўлган конфуцийлик факат фалсафий таълимотми ёки диний эътиқодми?"

Ҳолбуки, фандаги Жануби-Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотларининг баёнида ҳам бу каби саволлар устида кўп мунозара қилинган. Агар ҳинд теологиясида қайд этилган беш минг йиллик тарихга эга Ведизмнинг кейинги босқичи браҳмнизмдан мустақил ажралиб чиққан жайнизм ва буддизмдек ўз аслига нисбатан "ноортодоксал" таълимотлар ёки айтайлик, исломнинг нозил бўлиш сабабларига эътибор қилсак, деярли уларнинг бари асосан кишилик жамиятининг маънавий, мафкуравий, ижтимоий, сиёсий ва ҳатто иқтисодий таназул топиши вақтларига тўғри келади. Дунёнинг турли ғўшаларида вужудга келган нохуш шароитлардаги бундай воқеликнинг моҳиятига - у ёки бу фалсафай таълимот ёхуд диний эътиқоднинг таъсири билан лутури кетган жамиятни тўғри йўлга солишга бўлган интилишга, Тангрининг ўз бандаларига кўрсатган навбатдаги марҳаматидан бўлак яна қандай баҳо беришмумкин?!

Савол устига берилган саволнинг мантигидан келиб чиқилса, Конфуцийнинг дунёга келиши ва унинг фаолияти даври ҳам хитой жамиятининг туб мафкуравий, сиёсий-ижтимоий ўзгаришларга кўз тиккан палласи эди. Том маънода ҳолдан тойиб, факат иомигина қолган Чжоу подшолигидаги юқори насабли сирстократиянинг ўзаро жанжаллари, марказий ҳукуматнинг кучсизланиб обрў-эътиборини қолмаганлиги, маъмурий мансабдорларнинг укувсизлиги, илгари тобе кичик қабила-ларнинг марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйганлиги, ҳокимларни ўз қариндош-уруғларини ҳам аямай бойлик, мансаб, мартабага интилишлари, ўша кезларидаги мамлакат тушқун аҳолининг аччиқ ҳақиқати эди. Мана

ликни англашга бағишланган ғоясини илгари сурди. Унинг фикрича, жамиятдаги қусурлар туфайли юзага келган ўзликка герс маънавий-ижтимоий вазият, эндиликда инсондан ҳаётга ва дунёга бўлган муносабатларини қайта таҳлил этишини талаб қиларди. "Бунга - соғлом жамият қуришнинг мезони бўлган "хэ", яъни "уй-ғунлик, бирлик ва бирлашиш"га, факат икки қарама-қарши кутбларнинг ўзаро тушунча ва масалалари тўқнашувининг бартараф этилишидан сўнггкна эришиш мумкин. Қолган ҳамма нарсаларни эса қарама-қаршилиқлар бирлашувининг ўзи яратади" (47:3946.).

Ҳар бир оиланинг ўз холича кичик бир давлат эканлиги азалдан ҳаммага маълум ҳақиқат. Конфуций ҳам худди шу ҳақиқат фалсафий асоси тарғибида давлатнинг ички сиёсий масалаларини хал қилиш мумкинлигига ишонган. Конфуцийликда бу каби "амалиёти осон услуб" музаффақиятига кафолат, яна ўша қадимги анъаналарнинг тўғрилиги ва уларга сўзсиз амал қилишнинг вожиблиги бўлгая. Хуллас, тартиб ва интизом ўрнатилган уйдаги "ота ва ўғил ўртасидаги онгли тафовут", конфуцийлик талабига мувофиқ мамлакатда ҳам подшо ва авом ўртасидаги муносабатга тимсол бўлмоғи керак эди; Фақат шундагина, хонадондаги тинчлик сингари жамиятда ҳам ҳамма ўз ўрнини билгани учун барқарорлик ҳукм суриши мумкин!

Жамиятда Конфуций ғоясидаги ота ва ўғил каби подшо ва фуқаро ўртасидаги тафовукаи сақлаш борасида қуйидаги зтик фазилатларки амалда жорий этилиши шарт деб билинган:

1. Чжуи - садоқат туйғуси.
2. Жэн - инсонпарварлик туйғуси.
3. Сяо - кат];аларга иззат-хурмат туйғуси.
4. Лй - одамлар билан бўлган муомалада доим тегишли нормаларга амал қилиш шarti"(47:3946.).

Қисқаси, оддийгина қилиб таърифлагакда, инсок ва инсоний муносабатлар мавзуида таълимот томонидан жамият олдиға қўйилган талаб-тақозолар соғлом оиладаги ўзаро муносабатларнинг кенгайтирилган бир шакли эди. Бунинг учун ҳар бир киши ўзидаги табиатан берилган барча ижобий жиҳатларға номуносиб қусурларидан воз кечиши - нафс ва эҳтиросдан холи ҳамда мўътадил ҳолатда яшашға қўникиши зарур эди. Бу шундай онгли кўникма бўлиши керакки, токи унинг амалиёти, жамиятда тартиб сақланишини жазо чораларисиз олиб боришға ймкон яратсин. Ва бунинг натижасида фуқаролар мавжуд жамият ҳаётида ўз ўрнини тўғри топа олганлиги билан ўз жойида, ўз шароити ва мавқеида бахтиёр бўлсин!

Таълимотда соғлом жамият яратиш учун зарур бўлган барча ижобий руҳдаги инсоний хислатларнинг ўз-ўзидан намоён бўлмаслиги уқтирилиб, уларға эға бўлиш учун кишининг ўзини тарбиялаши, ҳаётда ўз ўрнини топишға интилиши каби масъулиятни онгли равишда ҳис этиши кераклиги тарғиб қилинган. Фақат шунда у ҳақиқатгўй, тўғри кўнгил, кўркмас, зийрак, сўзда эҳтиёткор, амалда иккиланмайдиган, ёшлиқда шахвоний ҳиссиётлардан сақланувчи, улғайганда уруш-жанжалдан ўзини тиювчи, кексайганда эса қизғанчиқлик, таомға, бойликка, қулайликка ва моддий манфаатларға бефарқ идеал фуқаро бўлиши мумкин. Ана шундай маънавий баркамол "Олийжаноб зот фақат ўз бурчи ҳақида ўйлайди, пасткаш эса ўз манфаати!" (10:288-289б.).

Конфуцийликда "идеал инсоилардан таркиб топган идеал жамият"нинг юқори ва пастки қатламларға бўлиниши, ҳиндларға ўхшаб насл-насаб негизида эмас, балки ўз хизмат доирасдаги етуклик ва жамиятиға

садоқат даражасида тушуниланган. Демак, 'расман юкори мансабларга муяссар бўлиш учун ҳамма ҳам ҳақли, аммо асосий гап сидқидилдан халққа хизмат қилишда!"

Таълимотнинг инсон зотига муносиб умргузаронлик қилиш мақсадида фуқаролар олдига қўйган оила ва жамиятдаги масъулияти, ўзининг умумбашарий камрови ва мағз-моҳияти билан кейинги барча давр дунё диний эътиқодлари маънавияти учун ҳам характерли эди. Дарҳақиқат, сўнгги нафасгача доим "Тўғри Йўлда бўлиш"лик ва вожиб амаллар мушкулотидан "туғёнга тушмаслик" нафақат такво аҳли, ҳаттоки пайғамбарлар учун ҳам осон эмаслиги муқаддам нозил бўлган илоҳий каломлар қатори, уларнинг сўнггиси -- Қуръони карим оятларидан ҳам маълум:

J ^ M U &jXas& UAJ AI\ ijpuaj S^j ^OLA UAJ (JAJ &jd \-& a3uuЛ!

"Бас, (эй Мухаммад), сиз ва сиз билан бирга тавба қилган зотлар ўзингизга буюрилгани янглиғ Тўғри Йўлда бўлингиз! Туғёнга тушмангиз! Албатта У зот қилаётган амалларингизни кўриб тургувчидир (1.Худ сура-сининг 112-ояти.).

Изоҳ. Ривоят қилинишича, Қуръон оятларидан бирон оят Мухаммад алайҳис-саломга юкоридаги оятчалик қийин - оғир кўринмаган экан. Зеро, у киши пайғамбар бўлганлари учун ҳам Тўғри Йўлда Аллох буюрганича яшаб ўтиш нақадар қийин эканлигини ҳаммадан яхшироқ англади. Шунинг учун ҳам у зот мана шу оят нозил бўлганида "Шайбатний Худ" яъни "Худ мени қаритди", деган эканлар(2:151 б.).

Лекин шуниси ҳам аёнки, деярли аксарият диний-фалсафий таълимотлар ўз вақтида танқид ва

тазйикқа учраган. Бу ҳақиқатнинг далил-исботи тариқа-сидаги энг сўнгги мисоллар Исо(а.с) ёки Мухаммад (с.а.в.)нинг ҳаёти ва фаолиятидир. Модомики шундай экан, биз юқорида келтирган "янги диний эътиқодлар"га муносабат масаласи, эрамиздан аввал жорий бўлган конфуцийликнинг "идеал инсонларнинг идеал жамияти" ҳақидги тарғиботига ҳам кенг ё тор маънода тааллуқли бўлган. Негаки, "маънавий ислохотнинг бу услуби, жамиятда алоҳидалик ёкй ўз яқинларига бўлган мухаббат ҳиссиетини кучайтириб, ўзгаларга иисбатан нафрат туигусини уйғотиши мумкинлиги даъво қилинган. Конфуций таълимоти ғоясига қарши чиққан мутафаккир **Мо-ци** ўз эътирозини шундай баён этган ва у шу фикр замирида "Осмон ости"да тартиб ўрнатиш утун "умумий севги" тезис[^]ини ёқлаб чиққан:

"Ҳозир ҳукмдорлар фақат ўз салтанатини дейди ва фақат ўз давлатларини ёқтирадилар, оила бошлиқлари ҳам худди шундай - фақат ўз оила аъзоларини севади, аммо ўзгаларни хуш кўрмайди. Башарти кенг маънодаги ўзаро севги туйғуси бўлмас экан, у ҳолда бундай "чекланиш" ўзгаларга нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади"(16:3996.).

Умуман. конфуцийликда хоҳ оилада, хоҳ давлат микёсида бўлсин, якка ҳокимлик ҳукмронлиги ғояси *шу* даражада меърожий моҳиятга эга эдики, унда поднго. тўғридан тўғри илоҳ мақомигача кўтариларди. Зеро, Конфуцийнинг "Баҳор ва куз" номли асарида "подшонинг ияохлиги" *энг ишончли* - ҳужжатли далил сифагида шундай ёзилган:

"Император - "Осмон ўғли" (демак), унинг ердаги кўриниши - "Осмон"нинг жонли тимсоли. Ер юзидаги курукликнинг маркази "Осмон ўғли"дир. У амр-фармонларни "Осмон"дан олади, тобе ҳокимлар эса уни "Осмон ўғли"дан оладилар".

Бир тарафдан ҳукмдорни бундай илохий ихти-йрга эгаллиги мамлакатни идора этишга чексиз имкони-млар яратиб берса, лекин иккинчи тарафдан, бу улуғ-ЛИК, "илохийлаштирилган подшо"га "Осмон" фазилат-ларига тахассуб қилиш лозимлиги масъулитини ҳам юк-иар эди: '

"Агар подшо Осмон ва денгиз каби улуғвор бўл-сагина халқ уни хурматлайди, унинг ишларига хайри-хоҳлик қилади!"(6:745б.).

Ваҳолонки, конфуцийлик тарихида унинг кўк-ларга кўтарилган миллий ғоялари, давлатни бошқа-ришда қўл келмай, сиёсатдан четлатилган вақтлари ҳам бўлган, масалан, зрамиздан аввалга V-III асрларда **Чжань-го** давридаги **легизм** фалсафий мактаби тазйиқи остида. "Легизмнинг мурасисиз қонунлари, конфуций-ликка нисбатан ҳукмдор учун шахсий мулкдорларни доим қўл остида ушлашга қулай ва Хитойни бирлаш-тириш йшида янада кўпроқ ҳуқуқлар берарди". Шундай бўлса-да, зиддиятлар қаторида кўп жихатдан ўзаро ўхшашликлари ҳам бўлган ҳар икки фалсафий таълимот синтезини вужудга келишида Хан даврининг машҳур императори У-ди катта ҳисса қўшди. Сўнг, шу нуктаи назардан унинг вазири **Дун Чжун-шу** конфуцийликни ўз аслидан анча-мунча ўзгартириб, уни яна расман *ягона* давлат динига айлантирди(10:298б.).

Конф>дийликнинг давлат сиёсати, ижтимоий-иқ-тисодий тараққиёти ҳамда маданий ҳаётида ўйнаган салмоқдор ролигаасос бўлган жихатларидан бири, таъ-лимотнинг мамлака^: микёсида чуқур ўрганилиши бўл-ди. Бу фактор, қиска муддат ичида Хитойда мавжуд таълим тизимини янги ва янада юқори поғонага кўтар-Дй.

Хитой "Таълим тизимида қадимий матнларни ўқий олиш ва тушуниш, ҳикматли сўзларни оғзаки ва

ёзма тарзда талқини билан истифода этиш тажрибаси ва умуман, ўтган мингаилликлар даврида Хитойда таълим-тарбия, илм-фан соҳасида эришилган муваффақиятлар бари, кейинчалик бориб конфуцийлик таълимоти юзасидан эгалланган билим савияси билан ўлчана бошлади". Мазкур таълимотни мутахассис даражасида ўзлаштирилиши, ҳаётнинг исталган жабҳасида - мансаб, мартаба, лавозим, бойлик. иззат ва ҳурматга эга бўлишнинг ягона манбаи бўлиб қолганди(10:301б.). Агар шу ерда "конфуцийлик ва таълим" мавзудан бироз чекиниб, таълимотнинг ўтган асрлар ичидаги назарий ва амалий трансформацияси масалаларига диққат қилсак, икки муҳим хусусиятни илғаймиз:

Биринчиси, конфуцийликнинг инсон шахсиятига тааллуқли идеали шу даражада ҳаққоний - нафс ва эҳтирос, бойлик ва хою-хавас, хиёнат ва мунофиқликдан холи ва маънан юксак пойдеворга қурилган эдики, энди "бундай кишиларни назорат этишга мўлжалланган қонуннинг ўзига жамиятда ҳеч бир ўрин йўқ эди!".

Иккинчиси, конфуцийлик билимини ажодлар хикмати тимсоли сифатида ўқиб ўзлаштирган ва уни амалда қўллай билган "мутахассис" учун, юкоридаги иқтибосда бирма-бир санаб ўтилган манфаат даргоҳининг имкониятлар эшиги доим кенг очик эди.

Қисқа таҳлилдан хулоса шуки, бир ёвдан Конфуций таълимотининг буддизм сингари бўлмаса ҳам маълум маънода муҳит ва вазият таъсирига "ён берган"-лиги, бошқа ёқдан, унинг ҳар қалай замона зайлига қараб сиёсий, ижтимоий ва маънавий ҳаётдан узоқлашмаганлиги, келгусида жамият ботиний онгига сингдирилган ажодлар руҳига садоқат устуворлигининг асрлар оша сақланиб қолишини таъминлади. Бу устуворлик хитойларнинг конфуцийликдан кейинги буддизм даври-

даги ижтимоий-маънавий ҳаётининг барча соҳаларида ҳам ўз муҳрини қолдирди.

Фикримизнинг амалий тасдиғи учун, буддизмнинг Ҳиндистонда тарқалиши ёки унинг ламаизм шаклида Тибетда қарор топишига ўхшаш воқеаларда, "янги дин"нинг янги имкониятлари қаторида, унинг қабул қилинганидан кейин таркибига кирган "махаллий хусусиятлар"ни бир эслайлик:

"Инсоннинг фақат насл-насабига қараб улуғловчи ёки худди нгу важдан таҳқирловчи браҳманизм мафкураси муҳитида унй этник ва ижтимоий тенглик, диний садоқат ва прк аъмол билан "беизтироб дунё" марҳаматларига ноил бўлишига чорлаган буддизм, наинки аҳолининг аксариятини ташкил қилувчи шудра-лар(И), балки табақа тизимидан ҳам маҳрум этилган **"чама-ра"(К)** каби ҳўрланганлар учун умумав қутилмаган бахт эди"(30:69б.).

Ёки, эрамизнинг тахминан V асрдан Тибетда тарқалган буддизмнинг янги йўналиши бўлган ламаизм Будда доктринасининг **"хинояна"(Л)**, **"маҳаяна"(М)** ҳамда индуизмдан ўтган қадим **тантризм(Н)** таълимотининг синтезида шаклланди (10:3766). Ва оқибатда, ламаиарастларда, маънавий етуклик ҳамда эътиқоддаги муқамаллик шарофати билан Будда руҳи зарраларининг қанчалик мавжудлигига қараб "моддий дунёдаги туғилишлар силсиласи"дан қутилиш имкони туғилди. Лекин шунга қарамай, Буддизм, ҳар икки. ўлкада ҳам собиқ маънавий-ижтимоий тушунчаларни. ҳинд ва тибетликлар ботиний онгидан бутъул "ситиб" чиқаролмади. Бинобарин, биз бўддизмнинг ҳинд ва Тибет тупрогидаги таърихига мурожаат қилишимиздан алоҳида таъкидламоқчи бўлган жихат, гарчи янги дин бўлмиш буддизм хитойларга ҳар қандай кишида табиатан қизиқиш уйғотувчи сирли руҳий олам ва ундаги роҳат-

фароғат тушунчасини кашф этган бўлса-да, аммо улар урф-одат, азалий анъана ва энг муҳими, рухан, ахлоқан . ва фикран хиндлар ё тибетликлардан ҳам кўпроқ "соф конфуцийпараст" бўлиб қолавердилар. Чунки, "хар бир хитойлик таълим-тарбияда, муомала-муносабатда ва ай-никса, маросимлар анъанасида ўзининг ёруғ дунёдаги - биринчи кадамидан то сўнгги нафасигача ота-боболари-дан қолган - хар қандай ислохлардан ташқари бўлган вожиб амалларга садоқатда ҳаётдан кўз юмарди".

Одатда диншуносликда конфуцийлик расмий маросимларини бошқа диний эътиқодларга хос шу руҳдаги амалиётдан мураккаб ва бардавом эканлиги тез-тез эслатиб турилади. Қадимдан бу жараёнда ибодат ва анъаналарни маромига етказиб бажарилиши, такводор-нинг маълумоти савияси ва сифати асосида баҳоланган.

Манбаларда алоҳида зикр қилинишича, дунёдан ўтган ота-боболар хотираси ҳурмати учун ижро этила-диган айрим маросимлар жуда узок, ҳатто йил бўйи ва ундан ортиқроқ давом этган. Агар бирорта шеньши - махсус билим эгаси ёки мансабдор ўз ота-онасини дафн этиш ёхуд ўтганларини хотирлаб анъанавий маъра-каларни ўтказгудек бўлса, орадан қанча вақт ўтишидан қатъи назар, уларга кейин яна ўз иш жойларига қайтиш ҳуқуқи берилиб, то маросимлар тугагунича маош ҳам тўлаб турилган(10:3056.). Шунга яраша жамиятда маълум мавқега эга зотларнинг маросимлари оддий авомдан фарқли равишда катта маблағ ва сарф-харажатлар бада-дига ўтказилган.

Амалиётда хитойлар ҳаётида маросимлар қонуни ва талқинларига риоя қилиш шу даражада муҳим бўлган-ки, уларни ўз вақтида сидқидилдан, мунозараю мубо-хаса қилмай ва албатта оқибат моҳиятига қизиксинмай бажарилиши фарз деб билинган. Омими, зиёлими, ман-сабдор ё оддий фуқароми, ялписига хитойлар ичида

маросимлар конун-қоидаларига нисбатан бундай фидо-йиликнинг автоматизм руhini ихтиёр этишини, уларнинг ўз диний тасаввурлари таъсирига нисбатан, кўпроқ болаликдан онгларига сингдирилган тарбиянинг "хосиласи" дейиш мумкин.

Нафсиламр бой ёки оддий меҳнаткашнинг ўз иши ва рўзғори ташвишларига қарамай, таълимот этикаси талабига бундай сўзсиз бўйсунуши, миллий кадриятларни эъозлаши, ҳукмрон доираларга "кибор ва авом" ўртасидаги масофаи сақлашга жуда қўл келарди. Ёки мазкур маънавий "маҳкумлик" оқибати ва моҳияти сабаби Конфуцийнинг ўз сўзлари билан айтганда:

«Қачонки улуғлар ўтмиш нуфузини эъозлаганда, уларга нисбатан оддий авомнинг беҳурматлик қилишга ҳаққи йўқ. Қачонки улуғлар ўз фарзини адо этганида, оддий авомнинг бебошлик қилишга ҳаққи йўқ. Қачонки улуғлар диний эътикод шартларини бажарганларида, оддий авомдан ҳеч бир кишининг виждонсизлик қилишга ҳаққи йўқ» (50:346.).

Дарвоқе, конфуцийликнинг зикр этилган ижтимоий фалсафаси ва шартли этикаси ҳамда кейинчалик унинг дин сифатида жамият ва давлат ҳаётидаги ибтидоий ва "ислоҳ қилинган" фаолиятига қараб туриб, мантиқан, яна ўша юқорида мухтасар таҳлил қилинган саволга дз^ келинаверади:

"Конфуций таълимоти соф этиками, ижтимоий-мафкуравий фалсафами ё охир оқибатда диний эътикодми?"

Худди шу сабабдан диншуносликда ҳам коифуцийликка турли урғулар остида қараш тенденцияси ҳали-ҳамон давом этиб келади. Шундай экан, мазкур савол юзсидан фанда билдирилган муносабатлардан айримлари билан танишиб чиқайлик. Жумладан, канадалик синолог Джон Бертронгнинг жавоби:

"Коинотнинг асоси ғамхўрлик эканлигига бўлган эътиқод, диний ояғнинг Олий куч олдидаги қўркуви ва Унинг эъзозига хизмат қилувчи хитой динини яҳудийлик, насоролик ва исломдан ажратиб туради. Худди шунинг учун Хитойда диний эътиқоднинг этик фалсафа билан доим риштаси мустаҳкам бўлган".

Ёки рус диншунослигида Хитой диний-фалсафий таълимотлари хусусида мутахассислар назарига тушган иккинчи бир олим Л.В.Васильевнинг хулосаси:

"...Сўзнинг том маъносида тўлақонли дин бўлмаган конфуцийлик, оддий диндан-да муҳимроқ аҳамият касб этди. Конфуцийлик - бу ҳам сиесат, ҳам маъмурий тизим, ҳам иқтисодий ва ижтимоий жараённинг бошқарувчиси, хуллас, бутун Хитой турмуш тарзининг асоси, хитой жамиятининг тузилиш тамойили, хитой ҷивилизациясининг асосий мағзи ^

Савол юзасидан яна шундай "умумий" ҳисобланувчи фикр-мулоҳазалар ҳам бор:

"Ҳозирги пайтда кўпчилик мутахассислар фикрича, конфуцийлик дин эмас, у сиёсий-этик таълимот. Қадимги хитой тилида "дин" деган сўзнинг ўзи бўлмаган, бу сўз аслида японча **"сюке"** сўзи бўлиб, у дин маъносида XIX асрнинг охирида европа тилларига қилинган матнлар таржимасида суийий равишда и(^тифодага киритилган. Хитойча **"цзяо"** сўзи, диний ё диний эмаслигидан катъи назар, фақат таълимот маъносини билдиради"(32:56.).

Бордию, энди саволга тегишли жавоб учун яна Будда ва Конфуцийнинг шахсий фикрлари доирасига қайтсак, мисол учун, уларнинг руҳ мавжудлиги тўғрисидаги баёнларида, гўё бу масала одамлар учун сир қолиши жоиздек кўринади. Шахсан Будда фақат ўзигагина маълум бўлган илмлар юзасидан доим ҳам берилган саволларга аниқ жавоб қилавермаган:

"Рух оддий одам ва ўзга дин намояндалари биладиган маънода мавжуд эмас".

Унинг сўзларидан, демак, рухнинг қайси маънода мавжудлиги ўзигагина маълум бўлган ё бўлмаса, унинг ўзи учун ҳам сирлигича қолган. Ёки Конфуцийнинг "этирози"ча, ҳаёт ва ўлим одам учун билиш мумкин бўлмаган мавҳум воқелик:

"Биз ҳаёт нималигини билмай туриб, ўлимнинг нималигини қандай билишимиз мумкин?"

Ўйлаймизки, бу "мавҳумотлар" этирофи ўз мантиси билан ғайриоддий Куч мавжудлигига бир ишора бўлса-да, аммо унга конфуцийликнинг фалсафий муносабати, ўзга динларга мансуб анъанавий эмоционал ва мистик руҳиятдан буткул мустасно. Шунинг учун таълимотда диний этикод мунозараси махсус мушоҳададан узоқ. Холбуки, Конфуций ўз фалсафий тафаккури доирасидан ташқари бўлган "диний мавзу" ё унинг талқинларини рад этиб очиқ танқид қилмаган. Аксиича, у ўз ўқувчиларига комил инсон ва ибодатомуз жамият ҳақида сўзлаганида, кишини камолот манзилига элтувчи маёқ рамзида "олий мақсадларни фақат ҳамиша ҳамма ерда хозиру нозир Даога етишган ҳолдагина амалга ошириш мумкин"лигини уқтирган (50:326.)-

Пировард Конфуций таълимоти таркибида ажодлар хизмати ва ҳикматига муносиб - таълимот асосини наърий ва амалий ўзлаштирган зот учуи, гўё баъзи бошқа динлардаги каби ўз Яратганига яқинлаштирувчи тоат-ибодатга ҳожат йўқдек. Бу жиҳатдан Конфуций дунёқарашлари, жайнизмдаги инсоний такомиллик меърожи қаршисида Илоҳга мурожаатнинг иккинчи планга ўтиши ёхуд индуизмдаги **"Карам-дхарам - Меҳнатнинг ўзи ибодат"** эътиқоди принциплари билан анчайин муштаракдек. Шу сирадаги яна энг ажабланарли факторлардан бири, худди "Илоҳиёт мавжудлиги-

ни тан оламан, бу хақида бутун дунё бир фикрда" деган Буддани, мелоднинг биринчи асридан тош бутларда мужассам топган. сиймосига Худо сифатида сажда қилинган"нидек, "Конфуций ўлимидан сўнг, унинг култи хам секин-аста барча давлат фаолияти ва инсоний ахлоқ тақозоларига бўйсиздирилган ортодоксал ва бюрократив диний эътиқод мақомини эгаллади"(36:533б.). Шундан кейин конфуцийлик амалиёти икки фиркага бўлинди: "оғзаки ва ёзма". Сўнгги минг-йилликнинг ўрталарида пайдо бўлган деярли барча Жаиуби-Шарқий Осиё диний таълимотларда вақт ўтиши билан юз берган фиркаланиш тенденцияси, хоҳ буддизмдаги "хинаяна ва махаяна" ёки жайнизмдаги "дигамбар(О) ва шветамбар(П)" бўлсин, ҳозир кўрганмиздек, у қадар кескин бўлмаса-да, конфуцийликни хам четлаб ўтмади. Ўз даврида омма орасида кенг тарқалган барча "таълимотдан ташқари адабиётлар" қалбақи деб топилиб, мелоднинг II асрида конфуцийликнинг махсус тошга ўйилган "Беш китоб"ининг давлат нусхаси асосий манба сифатида қабул қилинди. Демак, Конфуций тарафдорлари қўлидаги манбаларига қараб икки гуруҳга бўлинганлар:

Биринчи гуруҳ - "Беш китоб"гача бўлган "илк давр адабиёти"га, иккинчи гуруҳ - "Беш китоб" ва ундан кейинги ёзилган адабиётларга амал қилувчилар.

Сўнгги қарор шу қадар жиддий оқибатларга олиб келдики, Конфуций васиятларига амал қилмаган фуқароларни энг оғир - ўлим жазосига маҳкум этишга ўтилди(34:143б.). Дарвоқе, конфуцийлик ғоясига йўғрилган Хитойда, деярли дунёнинг бошқа гўшаларида учрайтиш мумкин бўлмаган яна бир жазонинг тури шу эдики, ўз дангасалигидан қашшоқ аҳволига тушиб қолганлар хам вақтинчалик ёки узок муддатга озодликдан маҳрум этилганлар.

Давлат дини даражасидаги конфуцийлик мафкураси, одамларнинг ўзаро муносабатларидаги иззат-хурмат катори шунингдек, инсоний ғурур туйғусининг асл шарқона шакллари келиб чиқишига ҳам ўз муносиб ҳиссасини қўшди. Мансабдорларнинг иш ва бошқа жабҳалардаги ўзаро муомалада суҳбатдошини «бошига қўтариб, унга нисбатан ўзини ўта хоксор тутиши ўз замонида одат тусига кирган ахлоқ-одоб нормасининг бир эстетик қўриниши эди. Мулоқот ва суҳбатда истифодаси урф бўлган: "Мендек бир камтарин қулингиз...", "Тақсиримнинг исми муборақлари...", "Бевақт безовта қилганим учун мен нотавонни маъзур тутасиз..." каби бўрттирма жумлалар шулар жумласидандир. Бу муомалада энг муҳими, бир тарафдан, ҳамсуҳбатга бўлган хурмат урғуланса, иккинчи тарафдан, агар у муҳолиф бўлса, конфуцийпараст ўз камтарлиги билан ғурурини ҳимоялаб, муҳолифлик эса ҳаётперликка даъват этарди. Чунончи. "хитойларда муомилладаги камсуқумлик кишини ҳеч қачон пастга урмаган, аксинча, бу ўз қадрқимматини асраш-авайлаш бўлиб, бировлар олдида камситилиш эса қадимдан Хитойда фожиа билан тенг бўлган". Зеро, конфуцийпараст учун ғурур ва хоксорлик, қапзият ва бўйсунуш, ихтиёр ва итоат фарзи оиладан бошланувчи инсоний қадриятларнинг маънавий манбалари бўлган. Таълимотда тараннум этилганидек, оиланинг хитой жамияти юраги эканлиги ҳам нунда. Хуллас, ажодларга хос маънавий улуғворликни хитойлар қалбига жо қилиб, жамиятда тўлақош ва барқарорликни таъминлаш йўлида миллий цивилизация - синашта ўтмиш мафкураси, маънавияти ҳамда давлатчиликда сиёсий-ижтимоий фидойилик тамал тошини қўйган Конфуций таълимоти, нафақат Хитой, балки бутун Шарқий Осиё ва Узоқ Шарқ халқлари миллий характерида ҳам ўз ўчмас изини қолдирди. Шу нуқтаи на-

зардан бир гуруҳ хитойшунос ва диншуносларнинг тадқиқий хулосаларига қараганда, "Конфуцийлик ўз моҳияти, яъни қарийб икки мингйилликдан зиёд давр мобайнида мазкур минтақа халқлари, хусусан хитойларнинг ақлий, рухий, ахлоқий ва ижтимоий шаклланиши ҳамда ривожланишидаги ўз хизмати ва ҳикмати билан дунёдаги бирон бир йирик диндан қолишмайди..." (10:3096.).

Ҳа, дарҳақиқат, Конфуций фалсафаси инсонни гуноҳли йўлларга етакловчи копоқ ишлардан фориғ қилувчи ўз ғояси, кундалик ҳаётда эзгуликка, ажодлар ибратига назарий ва амалий таҳассуб қилишга чорлаган шиори билан, том маънода, ўз даври диний эътиқодларидан кам эмас эди. Лекин шунга қарамай, хитойларда илк диний туйғунинг уйғониш даврига хос мифологик тасаввурларда акс этган мистик ва эмоционал характердаги рухий оламга бўлган эҳтиёж, фақат салкам конфуцийликка замондош ва қайсидир маъно/да ҳатто фикрдош даосизмнинг эрамиздан аввалги II асрда тўлақонли дин мақомини эгаллаши - миллий ва маънавий қадриятларнинг расман диний тус олиши билангина ўз муродига етди.

Даосизм

Инсоният ўзининг илк эътиқод шаклларида бошлаб интуитив ёки онгли равишда доим ўз ички дунёси - рухий олами сарчашмаси]<ўзини очишга интилишдан тинмаган. Агар ушбу фикрни мавзумиз фалсафий таълимотлари мисолида давом эттирсак, "киши умр бўйи фақат конфуцийлик руҳида яшаган тақдирда ҳам, у барибир "рухий дисконфорт" ҳиссиётидан холи қололмасди. Бу жиҳатдан ҳозирги атама билан таърифлаганда, диннинг "экзистенциал функция"си - мав-

жудлик вазифаси, хитойларда борлик ва рухий олам, қаёт ва ўлимнинг сир-асрорларини очиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган доасизим зиммасига тушган эди. "Рухни тан олмай, метафизик спекуляцияларга шубҳа билан қаровчи конфуцийлик" мухитида "мангулик" ғояси ва амалиётига асосланган Дао таълимоти айни рухиятга вобаста ўз ҳаётбахш хусусияти билан Хитой сарзаминида икки минг йил умр кўришга муяссар бўлди.

"Лао-цзи" мазкур диний эътиқод асосчисининг номи бўлиб, ривоятга кўра унинг маъноси - онаси қорнида 81 йил ётиб туғилган "донишманд чол"ни англади. "Йўл", "услуг" ёки "дунёнинг негизи" мазмунидаги "Дао", бир қарашда, гўё моддий дунё билан боғлиқ фалсафанинг ифодасидек, аммо аслида у бутун борликни қамраган ва уни тинимсиз ҳаракатлантирувчи Қонун сифатида намоён бўлади:

«Буюк Дао ҳаммаёққа қараб оқади - ўнга ҳам. сўлга ҳам ёйилган ва У сабабли жами мавжудод яралди. Ўзи эса, доим ўзгаришда бўлиб ҳеч тўхтамайди. У ҳамма жойда ва ҳамма нарсада. У пантеистик маънода. чексиз ва тугалсиз, пунинг учун ўз ниҳоясига етмай янги ибтидосига қайтади. Дао олий қонун бўлгани учун унга барча борлик бўйсунади, шу жумладан, илоҳият - Осмон ва Ер ҳам. Дао ондан ташқри ва уни сўз билан тушунтириб бўлмайди» (47:3556).

Агар инсон ақлидан ташқаридаги Дао хусусиятларини таълимот муаллифининг ўз сўзларида таърифласак:

"Унга қарайману лекин кўрмайман, шунинг учун: Уни "кўринмас" дейман. Унга қулоқ тутаману лекин: эшитмайман, шунинг учун Уни "эшитилмас" дейман. Уни тутиб оламан дейману лекин ҳеч қўлга илинмайди, шунинг учун Уни хўринмас "зарра" дейман... У "шакл-

сиз Шакл, ўзи йўқ Қиёфа", "Дунёда ҳамма нарса борликдан туғилади, борлик эса йўкликдан". "Дао - бўшлиқ, аммо унинг фаолияти ҳеч тугалланмас туюлади.."

Лаонинг сўзларидан маълум бўладики, инсон ҳаётининг асл маъноси доим Даога етишишга интилиш бўлиши керак, зеро, "нарсаларнинг ўз ибтидосига қайтиши - бу тугал хотиржамликдир".

Буюк марҳаматга ноил бўлишнинг асосий шарти маънавий покланиш, моддий дунё хою ҳавасларидан воз кечиб, мушоҳадага чўмиш ва асл ҳақиқат мўъжизасини идрок этишга мушарраф бўлиш. Чунки «Бутун: борлик бор-йўғи фақат яширин руҳий манбанинг инкишофи. Шу боис инсои учун Даода яшаб, Унинг қоиунларига амал қилишдан бўлак улуғ ва муносиб мақсад йўқ» (50:296.). Даосизм ғоясининг "йўш"да мужассамлиги ҳам шунда, Бу жуда узун ~ бир умрлик ғайриоддий такомиллик йўли. Унда мангуликка эришиш ўз босқичларига эга. Бевосита мангулик йўлининг тахлилига ўтишдан илгари, мажозан, "сўнгги манзил"га муяссар бўлган дао-параст ҳолатини кузатамиз.

"Даога қайтиш ёки Даода яшаш" бамисоли туғилмаган бола ҳолатининг ўзгинаси, ч_унки она билал ҳомила танаси битта, шунинг)чун у онадан нафас олади ва овқатланади. Демак, она-Дао бағрига қайтиш, инсон шахсиятини космик микёсда тажассууг топишига олиб келади ва шунда киши "Осмон остига - Бутун борликка гўё ўз танасидек қарайди".

Фанда хатто "Дао фалсафаси концепциясининг яратилишидан муқаддам даосизм билан генетик алоқаси бўлган қандайдиг^а) аёллик илоҳи эъзозланганлиги фараз қилинади"(51:536). Балки шунинг учун "Дао дэ-цзи"да муаннас илоҳга мансуб ҳамма маънолар тавсиф этилган, яъни:

"**Дао** - бўшлик, бўш идиш, муқаддас зимис-тонлик, муқаддас мода - осмон ва ер дарвозаси, осмон ости ОНСИОН". Демак, Дао - мангулик таълимоти сифатида борлик ва ҳаётнинг манбаи, ўз муридита абадий ҳаётни бахш этувчи тириклик ибтидоси"(42:150б.).

Дао ва инсон бирлигидан билдикки, таълимотда Дао ибтидо рамзи сифатида таърифланса ҳам, лекин табиатан У кўпроқ аёллик фаолиятини бажаради ва бунда эрлик ибтидоси қатнашмайди"(42:154-156б.).

Башарти одамзод Даонинг ижоди экан, унинг барча жиҳатлари ҳосиятли ва фазилатли бўлиши керак эди. Лекин у - инсон аксарият ҳолларда аксинча, Аслият қонунларига амал қилмай нафси туфайли ўз манфаати тазйиқи остида ҳаёт кечиритишни афзал кўради. Ва жамиятдаги ноинсофЛИК, ноҳақлик, бебошлик ва бевурдлик, қон тўкилиши ҳамда зўравонликлар ҳам: ҳаммаси шундан. "Ҳолбуки, жами габиат хотиржамлик ва уйғунликка интилади, чунки дунё фақат муқаддас маънавий Манбанинг зоҳир қисми. Инсон Эса табиатдаги мувозанатни бузиб, ҳақиқат йўлидан озган".

Даосизм дунёқарашлари ўз мазмуни, моҳияти ва моддий мавжудотга уйғунлиги билан тасаввуфнинг борлиққа ва шунингдек, инсоннинг ўз асл табиатига терс қусурлари тўғрисидаги муносабатига мантиқан анча яқин:

«Олайлик, ўша тасаввуфдаги кенг тарқалган ваҳдатул вужуд таълимотини. Бу таълимотга биноан, Худованд оламларни Уз жамоли ва камолини намоиш этиш учун яратди. Яъни, У Уз хуснини тамошо қилиш учун Узига кўзгу яратдиким, бу бизни ўргитиш моддий оламдир. Аммо бу кўзгуниинг жавҳари - инсоннинг қалби.

Бироқ ҳамма инсонлар ҳам шу шарафга муносибми?...Афсуски, йўқ. Гарчи ҳар бир одам ўз даража ва ҳолати билан Парвардигор қудратини намоиш этувчи

бир тимсол бўлса-да, аммо инсонга берилган юксак таърифлар, аввало инсон ҳақиқати ва моҳияти ҳақидадир. Хўш, инсоннинг ҳақиқати нима? Инсоннинг ҳақиқати унинг илоҳийлиги...Кимдаки бу раҳмоний руҳ ғолиб бўлса, у шунча шарафли ва муқаррам. Аксинча, кимдаки бу руҳ кучсиз бўлса, у шунча табиатга ён босган, яъни жисмоний - ҳайвоний майлларга берилган бўлади» (20:6,1496.).

Агар тасаввуфда Илоҳ ва инсон мавзуи бевосита узвийлик тимсолида таърифланса, даосизмда нисбатан мажозлар воситасида тавсиф этилади. Лекин ҳар икки таълимотда ихтиёр этилган ҳақиқат йўлларидаги "фарқланишлар", ягона диний туйғу кўзлаши мумкин бўлган манзил бирлигига ҳеч ҳалал етказмайди. Масалан, Даонинг коинот ва мавжудот асоси, даопараствлар учун илоҳиётнинг олий яамояндалари "Осмоива Ер" эпитети эмас, балки "Дао-дэ цзин" китобининг биринчи қисмида айтилганидек, улардан ҳам юксак ва тафаккурдан таиғ-қари бўлган ломакон Сиймодир:

"Босиб ўтилиши мумкин бўлган йўл ҳали бу ҳақиқий йўл эмас. Зикр қилинши мумкин бўлган Ном ҳали бу доимий ном эмас. Беном - Осмон ва Ер ибтидосидир"...

**"Осмон ости"дагилар агар билганда,
Яъни, бу гўзалликнинг гўзаллигини,
У ҳолда бўлурди бу -
Мутлоқ хунуклик.**

**Агар билса ҳамма уни -
Яхшилик бу яхшилигини,**

Бўлмасди у ҳеч қачон
Энди яхшилиқ.

* & *

Шу боис бору йўқлик,
Бири-бирин туғади,
Оғирлик ва енгиллик,
Бир- бирин яратади,

* * *

• Узун-қисқа доимо,
Бир-бирин шакллайди,
Баланд ва паст доимо,
Бири бирин ўлчайди.

i i *

Оҳанг, усул доимо,
Бирликда берар садо,
Ибтидо ва интиҳо -
Эргаш, натижа - танҳо!

* A i

Шу боис мутафаккир,
Иш-ла банд, ишловдамас,
Ижод-ла банд, сўзловдамас.

•к & -к

Хизмат изза г истамас,
Бас, агар шундай бўлса,
Демак, иззат ҳам кетмас!² (43:2266.).

Агар бу мисралар даосизмнинг тугал монотеистик руҳияти баёни бўлмаса-да, ҳар қалай унинг абстракт Абсолютга мойиллигининг далили.

Мажозан, Дао моҳиятининг баъзи жиҳатлари, индуизмдаги руҳлар субстанцияси Брахмага, фаолияти эса тўрт босқичга бўлинган бутун борлиқнинг ибтидосидан

² Мазкур матн рус тилидан эркин таржима килинди.

то интихосигача камраган **Сапог**, Трета, **Двапра ва Калиног(Р)** аталмиш даврларнинг *узулуксиз* қайтарилиш қонунига ўхшаб кетади. Лекин мифология масаласида хитойлар хиндлардан фарқли ўларок ўз қахрамонларини афсонавий зотларда эмас, балки кўпроқ реал шахсларда кўрадилар. Дао таълимрти асосчиси Лао ҳам шулар сирасидандир. Афсуски. унинг таржимаи холи ҳақидаги маълумотлар жуда кам. Шунинг учун барча тарихий, илмий-тадқиқий манбаларда кекса Лао ҳаёти ва фаолияти деярли бир хилда шундай мухтасар баён қилинган:

"Қадимги Хитой муаррихи Сима Цянюнинг маълумотича, Лао-цзи Чу давлатида таваллуд топган. У бир неча йиллар давомида подшо саройидаги архивнинг мутасаддиси бўлиб ишлаган, аммо мамлакатда бошланган умумий маънавий инқирозни кўргач, у ўз хохиши билан ишдан бўшаб "Жанубга йўл олган". Лаонинг жанубга йўл олиши - "унинг Ҳиндистонга қилган сафари" билан боғлиқ ривоятлар, даосизм фалсафий йўналишидаги айрим кўйини "ўзгаришлар"нинг вужудга келишига сабаб бўлган. Лекин дастлаб даосизмнинг илк диний-фалсафий манбаи ҳақида.

Лао яратган таълимотнинг асосий манбаи "Дао дэ цзин - Дао ва дэ ҳақида *китоб'* бўлиб, у *шушнгдек* "Устоз Лао китоби" номи билан ҳам машҳур. Даосизм назариясини Лаодан сўнг унинг издоши **Чжуан** давом эттирган. Таъяимотда турли габақаларнияз орзу умиди ва фикри-зикри қатори, давлат манфаатларини таъминловчи "бирлик"нииг тимсоли бўлган мансг^бдор ва мулкдорларнинг масъулияти, ижтимоий мз^аммолар илдизига озука бўлувчи жамиятдаги қусурлар ҳамда инсокият бошига кулфат келтирувчи ҳарбий юриш ва бешафқат урушларга бўлган мурасасизлик тарғиботи жой олган:

"Агар бойлар ва зодагонлар кибрланиб кетсалар, ўз бошларига ўзлари бахтсизлик келтирадилар...Урушларда кўплаб одамлар ўлдирилса, бунинг учун аччиқ кўз ёши тўкмоқ ва доим ғалабани кўмиш маросими деб билмоқ керак. ."(6:7476.).

Даосизмнинг ўз замонасида қуйи ва юқори табақалар учун универсал таълимот бўлганлиги шундаки, ундан "ҳар ким ўз истаганини топиши мумкин" эди. Масалан, "нуфузли катламлар кўпроқ даосизмнинг фалсафий назарияси, ундаги қадимий маданият билан табиатнинг йўғрилганлиги ва кишининг ўз-ўзини эркин ифодалаш мумкинлиги сингари талқинларга қизиққанлар. Авом халқ асосан даосизм роҳиблари билан ўз муаммолари ечимига доир ишлар юзасидан яқин муносабатда бўлган: фол очириш, тиббий муолажа, анъанавий маросимлар ўтказиш ва бошқа рухий, маиший маслаҳатлар масаларида. Табиийки, роҳиблар томонидан бажариладиган бундай амалларда илоҳиёт ва ўтмиш муқаддас руҳларининг бевосита иштироки ва кўмаги, дин ва авом ришталарини мустаҳкамланиши ҳамда Дао эътиқодининг кенг тарқалишида катта хизмат кўрсатган.

Конфуцийлик мавқеи ўта баланд бўлган даврларда ҳам даосизм гоёси ва амалиётининг ҳар икки, яъни юқори ва паст табақадар орасида эътибор қозонганлиги, эртами-кечми орада рақобатнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши турган гап эди.

"Даосизмнинг фалсафий йўналишлари, - **Ван Чун** ва **Цзи Кана** каби I-III асрларда яшаган муаррихларнинг асарлари таҳлилида, - антик даврнинг охири ва ўрта асрларда ҳам ривожланишда давом этди ва ундаги йўналишларнинг бири диний мақомни эгаллагач, конфуцийлик таълимотга "дахрий эътиқод" еифатида қарши чикди. Шу боисданки, даосизм дини "ҳақиқати",

Конфуций тарафдорлари назарда тутган ҳақиқат бўлмаганлиги учун! Аммо Конфуций таълимоти тажрибасининг ҳам "дахрийликка қарши кураш" бобида бошқа давлат мақомидаги диний эътиқодлардан мутлақо фарқи йўқ эди: қатл, қувғин, манбаларни ман этиш ёки ёқиш. Навбатдаги муҳолифатда "ҳақиқий хитой конфуцийлиги" даосизмини ёлғон, буддизмни эса "варвар" - жаҳолат таълимоти, дея таъкиб қилди"(25:3846). Ваҳолонки, Лао таълимотининг жамиятдаги оммалашуви тўғрисида наинки хорижий, батки маҳаллий хитой тадқиқотчиларнинг хулосалари кофуцийликка нисбатан анча ижобий эди. Машҳур хитой олими **Сюй Дишан** баёнида қайд қилинишича:

"Агар масалага хитойларнинг кундалик турмуши ва диний эътиқоди жиҳатидан қаралса, даосизмнинг "солиштирма оғирлиги" конфуцийликнинг "солиштирма оғирлиги"дан сезиларли даражада каттарок. Мабодо биз бирор. бир хитойнинг ҳаёти ва идеалини таҳлил қила олганимизда эди, у ҳолда биз таҳлил натижасида, аввало, даосизм идеаларини кўрган бўлардик". Ёки "Конфуцийлик, - деб хулосалайди япон тадқиқотчиси **Кимура Эйити**, - асосан Хитойнинг нуфузли доиралари эътиборида бўл)яб, айна вақтда жамиятнинг асосий қисми ҳисобланган дехқонлар, хунармандлар ва савдогарлар кўпроқ даосизм таъсир доирасида эди"(43:28-296.). Дао фалсафаси ва унинг амалиёти конкрет натижаларига келсак, сўнги нуфузли нашрларнинг бирида итундай хулосага келинган:

"Бордию, "Жангари подшоликлар" даври **Дао** фалсафасинишг "**олтин асри**" ҳисобланса, Жанубий ҳамда Шимолий сулолалар ҳукмронлиги даври, яъни асримизнинг 304-589 йиллари даосизм диний **эътиқодининг "олтин асри"** бўлди". Ўтган давр ичида даосизм тугал шаклланган ҳамда ўз-маросимлари, ёзув ман-

балари ва жуда кўп сонли такводорлари бўлган динга айланди"(14:466.)

Даосизмнинг "диний ва фалсафий олтин асрлари" борасидаги классификациялар доим ҳам фанда қўллаб-қувватланмаган. "Умуман олганда, замонавий олимларнинг ушбу "баҳолар"та муносабатларини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1."Диний" ва "фалсафий" даосизм принципиал жихатдан бир-бирига қовушмайдиган турли воқеликлардир. Улар мутлақо автоном ва ўзаро вобаста эмас".

2. "Даосизм - бу эрамининг бошида пайдо бўлган ўрта аср Хитой диний эътиқоди. "Фалсафий даосизм" - бу гарб синологиясининг уйдирмаси. Чунки "Даодэ цзин" ёки "Чжуан-цзи" Чжанго даврининг фалсафий матнлари бўлиб, улар ягона бир йўналишни ташкил қилмайди"(43:146.).

Юқоридаги даосизмнинг диний-фалсафий таркиби классификацияси тўғрисидаги нуқтаи назарлар ичида М. Стрикмэннинг қуйидаги хулосаси ҳам таълимотнинг таркибий қисмларга бўлиб тадқиқ этилишига қарши билдирилган фикрларнинг бир кўриниши:

"Даосизмнинг "фалсафий ва диний" атамалари истифодасидан воз кечиб, таълимот ҳақида бундай "аниқловчилар"сиз гапиришнинг вақти келди ва уни II асрда шаклланган миллий хитой дини еифатида тушунмоқ даркор. Зеро, Хитойнинг миллий сулоалари хорижий босқинчиларга қарши курашнинг энг оғир паллаларида Дао таълимотидан мафкуравий таянч сифатида фойдаланганлар" (43:15,336.).

Диншуносликдаги даосизм тадқиқоти тарихига назар солсак, таълимотнинг диний ва фалсафий жихатлари юзасидан шу қадар илмий таҳлил ва талкинлар адади бисёрки, уларни албатта бир рисола фасли камровида баён этиш қийин. Биз з^ун ҳозирча шуниси

мухимки, диншуносликда даосизмнинг диний мақоми, фалсафаси ва тарихига бўлган қизиқиш ҳамон ўз ахамиятасиз йўқотгани йўқ - даология изланишда!

Даосизм илоҳиёти пантеони таркиби диний доктрина асосчиси ва давомчилари, яъни реал муқаддас шахслар ва шунидек, турли илоҳлар, қадимги Хитой императорлари ҳамда аждодлар руҳидан иборат бўлган. Булар ичида "Улмае саккязлик"(С) илоҳлари халқ орасида шунчалик кенг тарқалган эдики, уларга атаб тўқилган ривоят ва афсоналар хали-хали манзур ва машхур. Даопарастларнинг илоҳларни шарафлаб қурдирган кўп сонли ибодатхоналарнинг маҳобати ҳам уларнинг хитойлар ҳаётвида *тутган ўрниниг* жонли гувоҳи.

Хитойдаги диний-фалсафий таълимотларнинг ўзаро рақобатдаги муносабатлари тўғрисида гапирганда, доим шуни эсда тутиш керакки, уларнинг тарихда зикр этилган муҳолифати даврий маънода кечган. Бунинг инқор этиб бўлмас исботи, бир ҳудудда жойлашган катта-кичик давлатлардаги уч диний-фалсафий таълимот -- конфуцийлик, даосизм ва буддизмнинг хитой тупроғида асрлар оша турли ҳарбий, сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий воқеалар силсиласига қарамай ўз илдизларидан узилмаганлигидир. Бунинг асосий сабаби, бир сарзаминда яшаган ҳар уч эътиқоддаги такводорларда доимо диний муҳолифатдан-да қуч.аиррк "миллий муштараклик туйғуси" устун келган. Худди шу боисдаг баъзи даврлардаги хос вазиятларда бир дин иккинчисини мантқан тўлдирган ва ҳатто ўрнини ҳам эгаллаган, гарчи даосизм ва буддизм баъзи маънавий ва миллий масалаларда конфуцийлик билан вақтинчалик тўқнашувда бўлган бўлса ҳам! Шунингдек, даосизм ва буддизм таълимотлари ўртасидаги бундай ҳамжихатликни ёки расман олганда мурасосозликни, доим ҳам уларнинг барча принципал масалаларига қўллаш мум-

кин эмас. Колаверса, ушбу зиддиятнинг бир учи "Лаонинг Жанубга кетиши" билан боғлиқ эди.

Гап шундаки, Лао Хиндистонга келганидан кейинги воқеалар мажмуи манбаларда аниқ фактлар эмас, афсонаю ривоятлар асосида шарҳланган, пгунинг учун даосизм ҳамда буддизм ўртасидаги "ибтидоий бирлик" тафсилотининг баъзи жиҳатлари шубҳали туюлади.

Бир афсонада айтилишича, "Лао қора хўкизга қўшилган жанг аравасида саёҳат қилиб юрганида, ухлаб ётган аёл - **Шакия Мунийни** ҳомиладор қилгани учун Будда туғилган эмиш". Ва яна нгу афсона бўйича "Буддизмни ҳам Лао яратган!" Холбуки, буддизмнинг Хитойдаги тарихига доир илмий тадқиқот материаллари билан танишсак, "Дастлаб даосизм Хитойда буддизмни тегишли атама ва билимлар билан таъминлаганлиги, сўнг ўзи ҳам худди шунингдек, хинд-буддавий маданиятидан фойдаланган"лиги маълум бўлади. Айниқса дўзах ва жаниат, "монахлар институти", йоглар тажрибаси ва бошқа хусусларда"(10:3226.).

Даосизмнинг фалсафий талқинлари ичида, унинг диний эътиқод сифатида таъсирини оширишда муҳим рол ўйнаган омиллардан бири - бу инсон ҳаётининг "абადийлик"ка дахлдорлиги "даъвоси" зди. Яъни, **гўё** коинот, даосизм тушунчасида "Осмон ва Ер"нинг "ин" ва "ян" кучи асосидаги ўзарор муносабати туфали абადий фаолият кўрсатгани каби, одам организми ҳам "кичик олам" сифатида аёллик ва эрлик ибтидаси муносабатининг натижасида абადий тирикликка тааллуқдор! Албатта, "абადий ҳаёт" дейилганда, биринчи навбатда моддий тана талаблари мутелигидан озод ҳолдаги рухий мангулик тушинилади. Бу йўлда даопарастрларга асосий эътиборни нафсни махв этиш - моддий танани мустаҳкамловчи кучли озик-овқатлардан секин-аста воз кечиб, тириклик учунгина етарли мева-сабзавот махсулот-

ларидан истеъмом қилиш буюрилган. "Мангуликка интилган даопараст учун сабр-токатнинг меърожи - бу қорин очганда, керак бўлса, ҳатто сўлак билан тўйи-нишни ўрганиш"га ўтишдан иборат эди.

Даосизмда ҳам талай дунё динлари - жайнизм, буддизм, индуизм, иудаизм ва тасаввуфдаги каби инсон-нинг ички имкониятларини ишга солиш тажрибаси қадимдан унинг амалиёти сирасига кирган, масалан, нафас олиш машқлари хусусида. Тўғри. бу машқлар-нинг бажарилиш услуби ва техникаси ўзаро бир-бирдан анча фарқланган. Баъзилар, машқларни зикр билан бир ритмда нафас олиш ёки нафасни тўхтатиб **туриш** орқали бажарган бўлсалар, қолганлар диққат-этибор билан нафас олиш ва чиқариш жараёни орқали онгни назорат қилганлар. Ёки, "турли ўрта аср хинд-йога таълимоти йўналишларидан бири бўлган хатха йогада бу машқлар ёрдамида хаводан "**прана**", яъни куч-қувват олишда фойдаланилган. Даосизм ҳам нафас машқларида худди шунга яқин услубни қўллаб, "ци"(Т) орқали энергия манбаини тўплашни узлаштирган" (42:1736.).

Тақводорнинг Даода мужассам топиши, яъни "ҳомила ва она бирлиги"га эришишида - соғлиқни сақ-лаш ва умрни узайтиришда психотехника амалиёти кенг қўлланган. Бунда ҳомила ҳолатига қираган киши, нафас машқларини бажараётган вақтда дастлаб бурунида чуқур нафас олгач чидагунича уни ичида ушлаб туриб, юрак уришини санайди. Борган сари нафасни ушлаб туриш ва юрак з^ришини санаш муддатининг чўзилиши, маълум тажриба ҳосил қилингандан сўнг ўз ижобий •натижасини беради Хитой манбаларида "нафасни 120дан то ЮООга юрак уришигача чўзишга муваффақ бўлинса, ҳатто қартайган чолнинг ҳам кундан кунга ёшара бошлаши башорат қиянган"(42:161-1626.).

Қисман юқорида тафсилоти берилган даосизм психотехникаси ва "абадият" мавзуига қўшимча қилиб -У;І шуни алоҳида қайд этиш керакки, таълимотнинг қлдимдан диний эътиқод сифатида давлат эътиборига муяссар бўлишида, императорларнинг узок умр кўриш борасидаги роҳибларнинг тажрибасига бўлган эътиמודи жуда катта роль ўйнаган. Тарчанд "сеҳргарлар"нинг У-ди даврида мўъжизавий ороллардаи "абадият шарбати"ни олиб келишга қилган уринишлари натижа бермагаи бўлса-да, бу "мўъжиза" шунда ҳам одамлар ишонч-эътиборидан четда қолмаган. Аслида, таълимотнинг таъсир мўъжизасидан кўра ҳақиқатга яқинроқ омили - бу даосизмда саломатликни рухий синовлар замирида тиклаш ва уни диетология ҳамда медитация орқали глустаҳкамлаш соҳасида ишлаб чиқилган машқларнинг натижаси эди. "Даосизм медитациясининг бошланғич босқичларида асосан ақлни ростлаш, истак-хоҳишни ниҳоят даражада чеклаш, эмоционал мўътадиллик ҳолатига эришиш ва ички қувват циркуляциясини таъминлаш ва муҳлисга «Дао билан қайта бирлашиш»га имкон берилиши кўзда тутилган" (14:2696.).

Абадиятга ўтиш - Даога қўшилиш нафақат нафас ва медитация машқлари орқали рухий-жисмоний товланиш, балки шунингдек, нафс балосига қарши умр бўйи курашиш ва унинг қулига айланиб қолишдан сақланиш ҳам демакдир. Шу йўсунда рухнинг танадан ажралиб Даога қўшилиши ва мангуликнинг бошланиши, бамисоли индуизмдаги атм:анинг "Брахма"га(У) қайтиши, яъни "мокша"га(Ф) ноил бўлишига ўхшаш жараён эди. Демак, машуная даосизмдаги "Дао ва дэ"ни индуизмдаги "Брахма ва атма"нинг тақрори десак янглишмаймиз. Яна, Дао таълимотидаги инд>тзм фалсафаси унсурларининг тақрори, фақат "Брахма ва унинг зарраси

атма" ҳақида эмас, балки шаклан моддий дунёнинг пайдо бўлиши феноменида ҳам учрайди.

Дейлик, хинд мифологиясидаги самовий "Брахма зужуми" ичидан борлиқнинг яралиши, худди Даосизмдаги Паньгунинг(Х) иккига бўлинишидан Осмон ва Ер пайдо бўлганлигига жуда яқин. Бу каби гоҳ шаклан, гоҳ мазмунан турдош тасаввур ва мифологияларнинг рухий ва моддий дуне талқинидаги истифодаси, даосизмдаги мистика ва метафизиканинг қисман бўлса-да, ташқи манбаларга тегишли эканлигиинг ишорасидир(10:314б.).

Хуллас, даосизм мелоднинг II асри ўрталарига келиб Хитойда ҳақиқий диний эътиқод мавқеига кўтарилди. Лаонинг ўзи илохийлаштирилиб, уни шогирдлари томонидан худди индуизмдаги Олий тангрининг инкарнацияси - инкишофи сингари Будданинг ердаги тимсоли сифатида ташвиқ қилинди. "Буддапарастлар ўз хисобидан қурдирган ибодатхоналарда Дао тажассумида Будда ва бўддхисатва(Ц) хайкаларини ўрнатиб, меҳробни эса конфуцийлик руҳидаги ажлодларни мадҳ этувчи хитой ёзувлари билан жиҳозладилар" (10:327б.).

Яна, даосизм таълимотининг асосий мағз-моҳияти инсонни ҳаёт ҳикматларини ажлодлардан эмас, балки Даонинг ўзидан излашга, бунинг учун такомилликка эришиб зотга қайтишга, тўрмушнинг беҳуда тараддуллари, хис-ҳаяжон тўла умргузаронлигидан фарқли ўларок осойишталик, оддийлик ва табиийликни ихтиёр этишга чорларди.

Диншуносликда даосизмнинг бирламчи тамойилидан ташқари, унинг фан ва сўзга муносабати тўғрисида яна аллақанча турли ва гоҳо бир-бирига зид фикр-мулоҳазалар билдирилган, хусусан:

"Лао-цзи фалсафаси Хитой маданиятининг барча соҳаси, яъни илм-фан, адабиёт, санъат ва астрономия-

ниги ривожланигаига жуда катта таъсир кўрсатди' ('9,366.).

Ёки: "Лао-цзи инсон билимини ва умуман урф-Одатларнинг ҳаммасини инкор қилган. Одамларни ўқи-ТИб-ўргатиб ташвишга солиш эмас, ўз холига қўйиб қўйиш керак, токи улар табиий кечаётган ҳаёт оқимга КИришсин, ўзларини асрашсин..."

Ёки: "Даосизм дўненинг. объективлигини тан олган. "Осмон" ва унинг ихтиёрини ер каби табиатнинг бир бўлаги ҳисоблаб, уни илоҳийлаштирилишига қарши чикқан ҳамда шунинг қаторида, Лао-цзи илоҳларни Даонинг давоми сифатида инкор ҳам этмаган".

Ёки: "Айрим даосизм мутафаккирлари "Осмон"-ни илоҳийлаштиришга қарши бўлиб, илоҳларни эса материя мавжудлиги кўринишларининг бир шакли ҳисоблаганлар..." (36:5226.).

Ва ниҳоят: "Абадий ҳаёт шарбати" бўлган: доридармонларни яратишда кимё фани ривожланди, астрология хариталарини тузишда коинотдаги планеталар ва юлдузларнинг жойлашиш тартиби ўрганилди, одам анатомиясини ўзлаштириш ва тиббиётда эришилган тажрибалар ўзининг дастлабки ижобий натижаларини бера бошлади. Шунингдек, инсондаги барча касалликлар унинг гуноҳлари оқибати дея, уни шифодан кўра дуою афсун ёрдамида рухий покланишга даъват қилинди" ваҳоказо(10:319-321б.).

Ёки қайсанда, даосизм тадқиқотчилари томонидан турли даврларда амалга оширилган изланишлар натижаларини, яъни Лао фалсафий 1:афаккурита зид туюлиши мумкин бўлган баъзи тахлиллар ёки "Даони умуман мукамал идрок эйтишмумкин эмас"лиги хусусидаги илмий хулосалардаги турфаликни, дунёнинг бошқа йирик динларини ўрганишда ;/чрайдиган баъзи «анъанавий ҳолатлар»инг навбатдаги кўриниши дейиш

мумкин. Аммо бизнинг даосизм тарихи, ғояси ва фалсафасини ўрганишимиздан мақсад, маълумотларни саралаш, объективлаштириш ёки хулосалаш эмас, балки фақат таълимот ҳақидаги мавжуд дунёқарашлар мажмуи билан яқиндан танишиш ҳамда унинг эътиқод даражасига кўтарилишда босиб ўтган йўллариغا хос хусусиятларини кузатишдир, холос.

Башарти даосизм ўз ортида қолдирган йўлларни диққат билан кузатсак, конфуцийликдан ташқари унга "муқобил бўлган" ва ўз дунёқарашини билан ҳар икки таълимотдан фарқ қилган "моист"лар фалсафий оқимини кўрамиз. Эрамиздан аввалги файласуф Моцзининг тарафдорлари ўз тамойилларининг ташвиқоти сифатида "Осмон"нинг илоҳий ихтиёрига сиғинсалар-да, Илоҳ ихтиёрини билиш мумкинлигига ва инсон тақдири азалдан битилган бўлмай, балки ҳамма нарса унинг ўз қўлида эканлигига ишонганлар. Улар турмуш, тафаккур тажрибасини -эътироф этганлар ва ҳаётга бўлган ўз объектив муносабатлари негизида ҳар қандай фаолиятнинг фақат натижаси билан тан олганлар, йўқса, "Амалда қўллаш мумкин бўлмаган билим борки, у - ёлғон!"(36:524б.).

Илоҳий ихтиёрни англашга даъвогар ва инсон тақдирини ўз қўлида деб билган бу оқим, нисбатан ўз моддиюнчилик назариясининг салмоғи билан на конфуцийликка яқин эди ва на ўз диний тафаккури билан даосизмга. Дарвоқе, Илоҳ ва инсон ўртасидаги руҳий бирлик, тақдир ва ҳаётдаги ихтиёр ҳамда ихтиёрсизлик масалалари мусулмон оламида ҳам илк ислом давридан ўз диний-назарий талқинларига эга. Илоҳий тақдир олдида инсон ихтиёрсизлигини ёқлаб чиққан "**жабарийлар**" ва деярли уларнинг акси - инсон ихтиёри эркинлигини тарғиб этган "**мутазаллийлар**" ўз фалсафий нуқтаи назарлари билан маълум даражада исломшу-

носликда махсус илмий таҳлилга муяссар бўлганлар. Vinбу мавзу юзасидан тасаввуф аҳли, хусусан Азий-шддин Насафий хулосалари эса, киёсан ўз мўъташллиги билан бекиёс. "Мутасаввиф талқинига кўра, i акдир билан бирга тадбир ҳам бор. **Такдир - Худодан, j-адбир - инсондан.** Худо тақдирни белгилаб қўйган бўлса-да, бироқ инсонга ривожлаиш, илм-маърифат »гаси бўлиш имконини ҳам берган. Агар шундай бўлмаса эди, Худони таниш ва севиш ҳам иложсиз бўларди"(20:176.). Ва раҳмоний рухга ноил зотни - мукаррам инсоннинг тақдирда ҳар қандай тадбирдан маҳрум этилиши, уни Худонинг ер юзидаги ноиби қилиб яратилиши мантигига ҳам зид келурди.

Биз юкорида келтирган мисол ва иқтибослар орқали даосизм тарихининг деярли ҳар бир босқичида, унинг "динми ё фалсафий таълимот" эканлиги борасидаги билдирилган турли мубохаса ва мушоҳадалар билан қисман танишдик. Ва шулар асосида айтиш мумкинки, Дао таълимотининг мухлис ва мухолифлари орасида мелоднинг II асри ярмидан Сичуанлик шифокор **Чжан** Линнинг "Гуруч ўлчашнинг беш йўли" таълимоти, даосизмниинг дин сифатида қабул қилиниши тарихида ўзига хос янги бир бурилиш ясади. Ғоявий жиҳатдан буддизмнинг "маҳаяна" фирқасига яқин Даосизмнинг "илохлар олдида барчанинг баробарлиги" шиори оддий халқ орасида катта эътибор қозонди. Буни худди шу вақтга келиб Хитойда мустаҳкам қарор топган Будда ибодат масканлари сингари Дао ибодатхоналарининг шитоб билан қурилишида кўриш мумкин эди.

Гарчи даопарастлар ўзлари ибодатхоналарнинг қурилиши масалаларида фаоллик кўрсатмаган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг жамоалари - "Дао патриархлар: давлати" ўз имкониятлари билан ҳар қандай молиявий ва ижтимоий муаммоларни бевосита ҳал қилишга кодир

эди. Жами 24 жамоадан иборат бу "давлати"нинг ўз ички тартиб-қоидалари ва диний-анъанавий маросимлари бўлиб, унда хар. бир роҳиб ўз гуноҳига тавба-тазарру қилиб, рўза тутиб, покланиб, ўз-ўзини "ўлмаи" мангу яшашга тайёрларди. Лекин даосизмда шуидай ўзига хос тоат-ибодат маросимлари ҳам бор эдики, улар конфуцийлик ва буддизм аҳкомларидан ўз руҳий ва жисмоний жиҳатлари билан ажралиб турарди. Масалан, "илгарилари фақат содир этилган гуноҳларга тавба-тазарру сифатида, кейинчалик эса, умумий вожиб ҳисобланган "тутанъжай" маросимида сектантлар юз-қўли ва тана-сига балчиқ ё кўмир суртиб, узоқ дуою афсунлар ўкиб, диний кўшиқлар куйлаб, мутлақо холдан тойгач ўзларини ерга отганлар. Бироз чарчоқ чикиб ўзйартга келгач, улар яна шу маросимни қайта бошлашга кирвшганлар..."

Даопарас^ларнинг чжанлардан мерос колган теократик "давлати"даги патриахларнинг хокимияти амалда фақат жамоалар билан-чегараланганлиги учун, улар расман ўз ибодатхоналар тизимига эга эмасди(10:315-316). Шунда ҳам, иккинчи бир томондан, даюпарастларнинг ўз асосий, яъни мангуликка эришиш мақсадининг кучли хокимият еки ибодатхоналар тизимига эгаликдан-да усгунроқ эканлиги, охир оқибатда улар эътиқодининг кенг халқ оммасига янада жадал кириб бориши ва тарқалишини тезлаштирди.

Даосизм тарихининг яна энг муҳим саҳифаларидан бирини "Сарик бошбоғичлар" кўзғолоний воқеалари эгаллаган. Кўзғолоннинг бевосита даосизмга тегишли томони, ўз вақтида мўъжизакор роҳиб-шифокор сифатида оддий авом ичида кап^а обрў-эътибор қозонган **Чжан Цзюэ** номи билан боғлиқ эди. Бунга сабаб, у табиййофатлардан кейин тарқалган эпидемияда дардга' чалийганларни ўз сеҳри жодуси бўлан даволаш-

ii пом чиқарганидан сўнг, унинг мухлислари сони кумдаи кунга ошиб, охири катта бир харбий кучга эга жамоа тусини олганди. Боз устига, Хан сулоласининг рИбсий инқирози вақтида оғир аҳволда қолган аҳоли Дао эътиқодининг хшшттрвар рахномоси хузурида па-иохтопди.

Хуллас, тез орада аҳолининг наинки тиббий, балки ижтимоий-иқтисодий муаммоларига ҳам асқотувчи машхур Дао руҳоний сардори кашшоқ ва жабрдийдаларнинг химоячиси бўлиб майдонга чиқди. Унинг "Таипин-цзин - Тенглик ҳақидаги китоб"ида назарий жиҳатдан камбағаллар ва қуллар химоясининг сиёсий ва амалий стратегияси шаклланди. "Хан даври адолат-сизлигининг рамзи бўлган "Зангори Осмон"нинг одамларга бахту саодат ва тенглик туйғусини бахш этувчи "Сариқ Осмон" томонидан тугатилиши, янги сулоланинг келгусидаги кўп йиллик фаолиятидан далолатдек туюларди. Янги ғояинг тарафдорлари ҳам худди пу боисдан бошларига "Сариқ бошвок" ўраганлар. Бирок уларнинг бахтли келажакни кўзлаган ғалабалари узоққа чўзилмади. Кўзғолончилар ҳаракатидан бохабар Хан сулола-си, кўп зпмай уларни таъқиб остига олиб таркатиб юборди. Қувғиндан қочиб улгурган жамоа аъзолари яна кейинчалик диний гуруҳларга жамланиб турли теократик автономияларга айландилар. Ва шундан бошлаб Хитойнинг расмий ҳокимияти доим улар билан ҳисоблашишга мажбур бўлиб қолаверди(10:315б.).

Даосизм тарихида энг оғир кечган давр мўғулларнинг Хитойни босиб олиши ва унинг оқибатларидан бошланган. 1281 йили Хубилайхоннинг буйруғи билан шаҳарда "Дао дэ~цзин"дан ташқари қолган бор адабиётлар ўтга ташланди, даопарастлар қувғинга учради. Шушу узоқ вақтларгача Дао таълимотининг бирор етук кўзга кўринган давомчиси чиққанлиги ёки даопарастлар

иштирокида диний-ижтимоий ҳаракатлар бўлганлиги кузатилмади. Умуман, **Юан** императорларининг сиёсатига кўпроқ конфуцийлик ва буддизмдек универсал ҳарактердаги таълимотлар қўл келарди. «1368 йили мўғуллар Хитойдан кувиб чиқарилгандан кейин мамлакатда **доасизм** статуси қайта тикланса ҳам, унинг ўтмишдаги **оммавий** таъсири ва тараққиёти анча ортда қолиб кетган эди» (43:3826.).

Дао диний-фалсафий таълимотининг тахминан **минг** йил жараёнида тўпланган жами ёзма манбалари яхлит "**Дао цзан**" мажмўида уч "сандик"қа бўлинган: "Ҳақиқат сандиги", "Срп-асрор сандиги", "Маънавият сандиги". Бу сандиклар ҳам ўз холига яна ўн икки қисмга бўлинган: асосий хатлар, руҳий қолиплар, насабнома ва баён, насихатлар ва амр-фармонлар, ахлоқ-одоб қонунлари ва боғақалар (50:396.). Мазкур "уч сандик" ва улардаги бўлинмалар Дао тақводорларининг маънавий, ижтимоий, мафкуравий ҳаёти ва фаолияти негизини белгилаб берган.

«Шундай қилиб^ Хитой ҳаёт муаммоларининг икки бир-бирига қарама-қарши ечимларини илгари сурди: бир тарафдан, Лао-цзи дунёга "Олий борлик" сирини эълон қилиб мистик мушоҳадага чақирса, иккинчи тарафдан, Конфуций дунёвий мавжудликни олий қадрият билиб, жамият барқарорлигини уни тўғри идор^ қилишинг бардавомлигида кўрди» (7:726.).

Қадимдан Конфуций ва Дао таълимотлари руҳига ақлан ва маънан йўгрилган хитойлар, ўзининг "Тўрт асл ҳақиқат"и билан бутун башариятни изтироблар дунёсидан халос этишга бел боғлаган буддизмни қабул қилишда ҳам, юқорида эслатилган "лтилий ўзлик"-ларига содик қолдилар. Худди шу садақат сабабидан Хитойдаги янги диний эътиқод номини қуйидагича -

глихий хақиқат тақозоси билан маҳаллий сифатга қў-
пшб атадик:

"Хитой буддизми"

Дунёнинг йирик диний эътиқодлари тажриба-
сидан маълумки, ҳар бир дин ўз сарҳадидан ташқари
чиққанидан кейин ундаги мавжуд маданий-маърифий
унсурлар янги маҳаллий шароитда асосан икки хил си-
фатда фаолият кўрсатган: "ўзлашувчи" ва "ўзлаштирув-
чи".

Масалан, исломнинг Ҳинд ярим оролига кириб
келганидан кейинги фаолиятига эътибор берсак, айрим
илмий нашрлардан унинг ерлик халқларнинг ўзига хос
маиший, ижтимоий анъаналари таъсирида янги жиҳат-
ларни "ўзлаштирган"лигининг гувоҳи бўламыз:

"Ҳиндистонлик мусулмонларнинг маънавияти,
урф-одатлари ва ҳатто улар эътиқод қиладиган ислом
хам ўзига хос чизгилари билан Миср, Туркия, Эрои му-
сулмонлариникидан ажралиб туради"(23:2156.).

Бу мухтасар таърифга мувофиқ, гарчи ҳинд ва
мусулмонлар ЭИ>тиқоди турли давр ва жамиятга тегишли
бўлса-да., аммо икки эътиқод вакилларининг ўзаро му-
носабатлари, ўртадаги муайян диний ва дунёвий зид-
диятларга қарамасдан умумий турмуш тақозоси остида
шаклланган. Бунда, қолаверса, туб ерлик аҳоли диний
манбалари фалсафаси ҳам ўз ижобий таъсирини кўрсат-
ган:

«Кимки мавжуд борлиқни Олий тангри билан
бирликда кўрса ва барча жонзотларни Унинг зарралари
деб билса, у ҳеч кимдан ҳеч қачон нафратланмайди»
(46:496.).

Лекин ҳинд тарихида ушбу воқеликнинг акси юз
берган ҳолатлар ҳам кузатилган, масалел, Будда таъли-

моти тақдирида. Аввалига Маурия сулоласининг буюк императори Ашока II ҳукмронлик қилган йиллар, яъни эрампдан аввалги III аср айна буддизмнинг кенг тарқалиш даври бўлди. "Салтанат сарҳадларининг ниҳоят даражада кенгайиши билан жанглари бирида Анголанинг Будда динини қабул қилиши ва ўз вакиллари Яқин Шарқ, Македония ҳамда Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларига гоборган"лиги оуддизмнинг оммалашувида янгидан янги худудларни очиб берди"(13). Бироқ Будда динининг қўйи табақалар манфаати ва ҳақхуқуқини таъминловчи ғоялари брахманизмнинг мафкураси билан чатишган миллий менталитет хусусиятларига бас келолмади. Ва оқибатда, *ортодоксал* хинду-парастлар назаридаги "янги - ёт этикод" ўзининг байналмилал руҳияти ва турли шароитларга мослашувчанлиги боис қатор хорижий юртларда ўзлашишга муваффақ бўлди.

Бундай "мослашув ва ўзлашув"ни урғулашдан назарда тутилган асосий нарса шуки, "Ҳиндистонда табакшаниш тамал тошини ўз жойидан қўзғатолмаган Будда эътақоди", ўзининг Осиё китъаси мамлакатларидаги жуғрофий кенгайиши даврида айрим шаклий ва фалсафий ўзгаришларга юз тугди. Б}' ҳам етмагандек, пйровардида ушбу маҳаллий таъсир ҳосиласи ўлароқ вужудга келган турли мактаб ҳамда йўналишларнинг ҳар бири, фақат ўзинигана ҳақиқий буддизм давомчиси эканлигига даъво қилиб чиқди(21:66.).

Ўз навбатида буддизмнинг шундай аснода ёйилиб, ҳатто "необуддизм" шаклигача етиб келиши, унинг дастлаб фанда талқин этилган "диний ва даҳрий" асосларидан-да кўпроқ маънавий-ижтимоий жиҳатлари таҳлилини келтириб чиқарди, чунки:

"Будда ўзи иккинчи синфга мансуб бўлгани учун, *биринчи* синф, яъни бараҳманларга қарши турди ва у ўз

ГаЪлимотида, инсонинг юксак даражаларга кўтарили-
Шіі, бараҳманларга назру-хайрот бериш йўли билан
>мас, балки риёзаг йўля, яъни ўз нафсини қийнаш ва
дунёвий лаззатлардан маҳрум қилиш орқали муяссар
бўлади. Шунинг учун фақир синфлар унга эргашиб, у
тарғиб қилган мазҳабни чин кўнгилдан қабул қилди-
лар"(8:146.).

Энди "Хитой буддизми"га келсак, бу воқеа ҳам
Будданинг ўз роҳибларига берган қуйидаги кўрсатмаси
амалиётининг навбатдаги ёрқин ифодаси эди:

**"Роҳиблар., бошқаларнинг бахт-саодати ва
фароғати учун боринглар - дўнё кезинглар!"**

Фандаги маълумотларга кўра, "буддизмни Хи-
гойда тарқалиши тахминан эрамининг I асри ўрталари
ва II асри бошига тўғри келади". Аммо бу хулоса
буддизмнинг Хитойдаги фаолияти бошланиш вақтининг
ягона муддати эмас. Баъзи тадқиқотларда "буддизм
мелоднинг II асридан ўзининг "махаяна" йўналишида
Хитойда шаклланган"лиги айtilса, яна бошқа бир
нашрда таълимотнинг I аср ўрталарида Марказий Оси-
ёдан кейин Хитойга кириб келганлиги кўрсатилган. Ёки
К.Чэннинг "Хитойда буддизм" асарида "Будда таъ-
лимотининг II асрдан Хитойда мустақкам позицияга эга
бўлган"лиги баён қилинган (22:3536). Аммо, агар "хинд
миссионерларини ташрифидан сўнг Марказий Осиёда
Будда ибодатхоналарининг қад кўтариб, III асрда бу
ўлкада Хитой буддапарастларининг тахсил кўрган-
лар"ини ҳисобга олганда, буддизмнинг Хитойда I аср-
нинг иккинчи ярмидан диний эътиқод мавқеини эгаллай
бошлаганлиги ҳақиқатга яқинрок..

Дарвоқе, яна шундай маълумотлар ҳам борки,
уларда дастлаб таълимот ғояларини бу ерда хинд ҳамда

ўрта.осиёлик воизлар томонидан тарқатилганлиги на фақат Ш-асрдан бошлаб хитойликлар ичида ўз роҳиблари етишиб чиққанлиги хабар қилинган (22:3546.). Демак, маҳаллий буддапарастларнинг Ҳиндистои билаи мунтазам алоқалари ҳам ана шундан бошланган бўлиши керак.

Янги диний эътиқоднинг маҳаллий халқ диди, шарт-шароитига мослашуви ва вақт билан ўзлашувининг асрларга чўзилиши қанчалик табиий бўлса, шунчалик мушкул ҳам эди. Бунда асосан Будда таълимоти орадан ўтиши керак бўлган давр ичида хитойликлар учун ўз маънавий озукасини қай даражада манзур эта билиши, унинг тақдирини ҳал қиларди. Бундан ташқари, мазкур жараёнда диний матвларни Хитой тилига таржимаси - хос атамаларга муқобил ва тушунарли сўзларни истифодага киритиш ишлари жуда катта меҳнатталаб этарди.

Масаланинг энг муҳим ва ўта нозиқ яна бир томони, Буддизм фалсафасининг мавжуд конфуцийлик этикаси ва тамойиллари билан мос тушмайдиган жиҳатлари муаммоси эди: агар хитойликлар учун оила жамиятнинг асоси бўлса, буддапарастлар жамоаси бамисоли "давлат ичидаги давлат" саналарди. Шунингдек, бу мустақилликнинг императорлар яққа ҳокимлигига путур етказиши мумкинлиги ва улар олдида Будда роҳибларининг таъзим бажо келтиришга монелик қилишлари талай ўзаро келишмовчиликларга олиб келганди. Лекин шунга қарамай, ерлик аҳоли янги диндан бошида бегонасира,са ҳам, уни янгилик сифатида қабул қилган, чунки бу таълимотда кофуцийлик ёритмаган «номаълум Дунё» кашф эталган эди. Бу фикрга Конфуций ва шогирди ўртасидаги савол-жавоб яққол мисол бўла олади:

"Шогирд:

-Устоз, илоҳиёт ва рухларга нисбатан Сизнинг мупосабатингиз қандай?»

Конфуций:

- Киши то одамлар билан муносиб муомала қилишни ўзлаштириб олмагунича, илоҳият ва рухлар билан муносиб муомала қилолмайди".

Зеро, конфуцийликка нисбатан "Буддизм, ўз аجدодларини улуглаш аънанаси нуктаи назаридан ҳаёт ва ўлимдан кейинги охират масалалари сингари саволларга қизиққан хитойликларга тегишли жавобни тавсия қилишга тайёр эди"(13:1016.).

Сиёсий жиҳатдан буддизмнинг Хитойда "ўзлашуви"нинг бошланиши III-VI асрларда династиялар ўртасидаги қоили тўқнашувлар, ижтимоий беқарорлик, иқтисодий таназзуллар даврида кечди. Будда таълимнинг киши ирки, миллати ва эътиқодидан қатий назар уни "нирвана"га(Ч) ноил қилишидек инсонпарвар ғоялари, урушлардан танг аҳволга тушган оддий авом ҳамда ҳаёт ташвишларидан зада бўлиб, узлатга чекинишни истаган нуфузли мансабдорларни бирдек химоялашга, жабрдийда қочоқларга эса паноҳ беришга тайёрлиги, унинг халқ ичида оммалашувиغا пухта замин яратди. "Муқаддам кузатувчилик позициясида бўлган маҳаллий ҳукуматнинг буддизмга муносабати, IV асрда император Сяо У-дининг ўзини буддапарст деб эълон қилиши ва шахсан ўзи учун Будда ибодатхонасини қурдириши билан ойдинлашди, қўйди"(22:354б.).

Илк "ўзлашув" жараёнининг муваффақиятли натижаси ўларок "V аср охирида Шарқий Цзинда ибодатхоналар сонининг 1800га етиб, уларда 24 мингдан зиёд роҳиблар яшаган"лиги, буддизмнинг Хитойдаги мустақил мавқега эгаллигининг намойиши эди(10:326б.).

Юқорида кискача зикр қилинган Хитойдаги янги эътиқоднинг айрим муаммо ва эришган мувафакиятларидан тангқари, бу воқеанинг маҳаллий таълимотлар билан яна шундай характерли томонлари бор эдики, уларни конфуцийлик, даосизм ва буддизмнинг ўзаро муштарак ва айна пайтда муқобил хусусиятлари дея баҳолаш мумкин:

1. Конфуцийликнинг ташқи таъсир остида ҳам ўз ғойивий стагусини сақлаш хисобига муқобил таълимотнинг "трансформация"сига эришиш - хитойлаштириш иқтидори.

2. Даосизмнинг конфуцийлик ижтимоий этикасидан фарқли мистик дунёқарашлари, руҳан буддизмга яқин бўлгани билан аммони унинг мантиқан миллий эътиқоқчилиги.

3. Буддизмнинг ўзга диний эътиқодлар маросимлари, анъаналари ва ҳатто илоҳларига бўлган ноортадоксал муносабати ҳамда Хитойдаги ажлодлар руҳига нисбатан ибтидоий дахлсизлиги.

Уччала диний-фалсафий таълимотнинг Хитой шароитидаги муштарак ва муқобил асосларининг бир тизимда уйғунлашуви, бу фақат вақт ўтиши билан ҳал бўладиган масала эди. Тарих гувоҳлик беришича, "Ҳар қандай хорижий маънавият, мазмунан қандай бой бўлишига қарамадан Хитойга кириб келиши билан шуидай бир кучли трансформацияга дучор бўлардики, бундан охир оқибатда янги, оригинал ғоялар тизими ва институтлар пайдо бўлиб, унинг одатдаги хитойча тушунча, тамойил ва нормаларга мослашуви боис, ўз аслиятидан фақат ибтидоий ғоясини эслатувчи чизгиларгина сақланиб қоларди"(10:3266.)-

Мисол учун, хаттоки, буддапарастларнинг ўз ташаббуси билан қурилган ибодатхоналардаги буддавий диний битиклар ҳам санскрит ёки палида эмас, хитой тилида ёзилган. Давр ва муҳит тақозоси билан Будда таълимотининг маҳаллий шароит талабларига фалсафий уйғунлашуви, хорижий эътиқоднинг янги - хитойча йўналишини кашф этди. Бу - **"чан буддизими"** эди.

Хитой диний-фалсафий таълимотлари ҳамда жамияти талабларига монанд тажрибага эга буддизмнинг чуқур тафаккури маҳсулидан иборат омихта "чан буддизми", дастлаб фақат хос эътиқод туйғуси инкишофига гаақл топди. Асосан жамиятда ижтимоий этика қоиунлари устуворлигини тарғиб этган конфуцийлик ва рухий фазилатлар такомиллигидан мангулика чорлаган даоизм мафқураси қобиғида чан буддизмининг юзага чиқиши ва унинг таъсирида ерлик такводдорларнинг ўз ботиний оламига қизиқа бошлаши, фанда "Ҳинд буддизмига хитойларнинг реакцияси" деб баҳоланди.

"Чан" сўзининг луғавий маъноси, мутахассислар фикрича, йога таълимотидан буддизмга ўтган **"дхяна"** ёки баъзи талаффузга кўра **"дхяна"** босқичига яқин. Аслида "дхяна" **"Аштанга йога"**нинг(III) еттинчи босқичи ёхуд мақоми бўлиб, унинг фалсафий мазмуни диққат-эътиборнинг бир ерга жамланганидан кейинги мунавварликни билдиради. Ёки соф маънодаги дхяна ҳолати сирли оламга чўмиш орқали "Асл ҳақиқат"га муяссар бўлишдир. Лекин Хитой диний туйғуси бу хусусда ҳам "ўзлиги"га - анъанавий рационализмга содиқ қолиб, нирвана меърожий манзилени инкор этди. Медитациядан кўзланган мақсад эса, хитой руҳонийси учун мунавварлик туйғусига нисбатан "Асл ҳақиқат" ёрдамида моддий дунё моҳиятини англаш билан чеғараланарди, аниқроғи(- чекланарди. Бунинг учун нирванага ноиллик ёки "Будда бўлиш" ҳам шарт эмас, бал-

ки унинг ўрнига "хитойлик буддапараст медитацияга кирганида, у ўз нигоҳи атрофидаги дунёшшг жами мўъжизаларини хис қилсин, кўра олсин!" Улар - табиатнинг сўлим гўшалари, коинот ва мавжудотнинг мўъжизакор фаолияти, демак, "Осмон ва Ер"нинг илохий қудрати гўзалликлари...

"Чан буддизмнинг моддий аслиятга доир тушунчаси ва унга даъвати шу қадар кучли эдики, токи инсон ўзини ўраб турган борлиқни илм-билим воситасида ўрганиш ва идрок этиш ўрнига, уни онг ва ҳиссиётни қийнамай, ўз ҳолича қабул қилсин, ўзлаштирсин!" Борлиққа бундай муносабат, қайсидир маънода, илк буддизм мантиқи учун ҳам бегона эмас эди. Бу борада Будданинг ўзи "яраланган киши" мисолида айтганидек:

"Ярадорнинг аҳволида ўзига ўқни ким ва уни нима мақсадда узганлиги, рақибини қандайлиги - уйланганми ё сўққабogaми каби маълумотлар эмас, балки уни жароҳат етган баданидан ўқни тезроқ чиқариб ташланиши кўпроқ қизиқтиради".

Бу билав: Будданинг таъкидламоқчи бўлган фикри, уни одатда масаланинг тафсилоти эмас, маъзи қизиқтирган, яъни: "Оламини ким яратган?" ёки "Борлиқ қаердан ва қандай пайдо бўлган?" деган саволлар эмас, балки келгуси кўрсатма ва панд-насихатлар учун қўл келадиган энг керакли ва муҳими - бу "айни ҳозир ва шу ерда нима воқеа содир бўлаётганлиги!"(24: .15-166.).

Буддизм ўз диний-ижтимоий байналмилал тамоъйилига биноан, Хитойда ҳам авом ва кибор учун ҳар икки қатламнинг ўз онги ва орзулари асосида эътиқод вазифасини ўтаган. Агар авом дунё изтиробларидан қутилиш учунгина Буддага сиғинса, "Хитой жамиятининг киборлари таълимнинг фалсафий ва метафизик.

талқинларига кўпроқ эътибор қилганлар. улар сутраларни ёдлар, мағзини чақар ҳамда илоҳий матнлардан кашф этган ўз сир-асрорларини Хитой шароитида амалий истифода этишга уринардилар"(10:3296.),

Биз ҳали буддизм жамоаларини ўзига хос "давлат ичидаги давлат" дедик. Бунинг классик намунасини, мажозан Ватиканга ўхшаш буддизмнинг Тибетдаги шаклида кўриш мумкинлигини рисоланинг биринчи қисмида таъкидлаб ўтган эдик. Гарчи буддизмнинг V асрда Тибетда эришган наинки диний, балки сиёсий-ижтимоий йнстйгут мақомидаги мавқеига унинг Хитойда туган: ўрни тенглаша олмаса-да, лежин **Тан** давридаги таълимотнинг равнақи, ҳар жихатдан эътироф этишга арзигулиқдир. Хусусан, ибодатхоналар тизимини солиқлардан озодлиги, уларда ижод аҳлининг макон топганлиги, Будда жамоаларига тегишли ерларни деҳқонларга ижарага берилиши, буддизмнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги роли сингари фактлар, шубҳасиз, унинг Хитойдаги тарихига **"олтин давр"** бўлибёзилди(10:334-3356.).

Ҳиндистон тарихидан маълумки, ибтидоси I асрдан, яъни браҳманизмдаги дастлабки ўзгаришлардан бошланган **индуизмнинг** илк бор ҳиид диёрида энг йирик эътиқод сифатида майдонга чиқиши ва кейинчалик "Будда ғояларининг ҳинд миллий менталитети хусусиятларига бас келолмаганлиги, унинг муқаддам ўз ватанида эга бўлган моҳиятига пут}р етказган" эди. Бу воқеалар, вақти келиб, хитойлик буд^апарастларнинг Ҳиндистон билан бўлган узвий алоқаларига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Икки мамлакат ўргасидаги роҳибларнинг ўзаро борди-келдиси нисбатан узилди. Шу орада Хитойдаги "Жанубий ва Шимолий сулолалар ўртасидаги сиёсий парчаланиш натижасидаги низолар, қайтадан конфуцийликни кучайиши, мамлакатдаги

даосизм ва буддизм позицияларини назорат этилишига олиб келди. Ибодатхона тизимидаги шубҳали ва ички конунларга тўла амал қилмайдиган роҳиблар диний масканлардан ташқари чиқарялиб, қайта ижтимоий ҳаёт жабҳаларига қайтарилди, уларни яна солиқ тўлашга мажбур-этилди(10:335). Ибодатхоналарда тўпланган ва "ҳукумат учун хавф солиши мумкин" бўлган катта бойликка император беписанд қараб турмади. Мелоднинг "842-845 йиллари олий фармон билан рангли металллардан ясалган Будда ва бошқа илоҳлар ҳайкаллари эритилиб, ундан тангалар қуйилди, темир маъбудлардан.эса *кдшлок*, хўжалиш асбоб-усқуналари ясалди, *эиэ* қимматбаҳо металллар давлат ҳазинасига туширилди" (22:3546).

Хитойдаги ҳукмрон доираларнинг Конфуций ва Дао таълимотлари мутаассиблари томонидан буддизмга қилган таъналари ва берган баъзи қажатқич зарбалари, фақат унинг хорижий эътиқод бўлгани учун эмас, балки шунингдек, гоҳо маҳаллий мутаассиб буддапарастлар орасида ўз эътиқодининг хитой таълимотларидан устунлигини очик-ойдин намойиш қилишга урунувчилар хатти-ҳаракатининг "жазоси" ҳам эди. Мисол учун, "IV асрнинг йирик буддавий арбобларидан бири Хуэйюань, гарчи миллати хитой бўлса-да, конфуцийлик ва даосизмни ўз диний эътиқоди бўлган буддизмга нисбатан фақат чиқинди эканлигига даъво қилган". Ёки, ҳар уч таълимотнинг омихта этик ва диний тимсоли бўлган ибодатхоналарда мавжуд эътиқодларнинг муқаддас сиймолари ҳайкалларини ҳам "саралаш"га ўтилди: «Мехробларда маҳаллий бутлар *ўтирган*, Будда эса тик турган ҳолатда жойлаштирилди» (22:3556).

Муқаддам зикр этилган буддизмга қарши "хужу"лар вақтида ибодатхоналар тизимидаги талабга жавоб бермаган роҳибларга нисбатан кўрилган чора-

лар, манбаларда ёзилишича, асоссиз эмас эди. Будда таълимотида вожиб санъатдан шартларга мувофиқ роҳиблар садақадан тушган озиқ-овқат билан кун кўриши ва улар кийим-кечақда ҳам апбатга юпун юришлари шарт бўлган. Амалда эса аллақачон бу қоидаларга риоя қилинмай қўйилган эди. "Роҳиблар шаҳар ичида ўз садақа идиши билан кезиб, топган бир қисм гуручларини ибодатхонага келтириб берганлар., аммо дон умумий эмас, фақат шогирд ва қулларнинг қозонига тушган. Асосий роҳиблар учун махсус ибодатхона ошхонасида таом тайёрланар, уларнинг уст-бошидаги ипак матолар номига бир четидан рамзий кўриниш учун қирқилар ва устидан тикиб қўйиларди"(22:358б.).

XIII асрнинг биринчи чорагидан мўғуллар империясининг кучайиши, қолаверса, буддизм асосидаги ламаизмни расмий эътиқодга айлаштириши, Хитойда Хубилайхон "шарофати билан" яна буддизмнинг мактабини тикланишига бир тўртки бўлди. *"Мўтул* хони нафақат Будда эътиқодининг такводори сифатида унинг тикланиши, балки у билан рақобатдош даосизм динига тегишли ашёлар - диний асарларнинг йўқотилишига ҳам фармон чиқарган эди".

Шундай қилиб, қадимги Хитой тарихида қачонлардир конфуцийлик ва даосизм ўртасидаги нисбий "қарама-қаршилиқлар ёхуд у ёки бу таълимотнинг устунлиги" даврларида юз берган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ўзгаришлар, сиёсий ҳаётда ислохотлар жараёнида ўз фалсафий-ижтимоий мазҳабини сақлаб қолган Будда таълимоти, аввал Хитой ва келгусида деярли бутун Шарқий Осиё халқлари диний эътиқоди даражасига эришди.

Бир вақтнинг ўзида, яна қулдорлик тизими шароитида уч диний-фалсафий таълимотнинг муайян "диний ва даврий зиддиятлар"дан қатъи назар, ўзаро очиқ ва

узоқ рақобатда бўлмаганлиги ҳамда ҳар уч диний кадриятнинг маҳаллий цивилизация тараққиётидаги ро-**лининг** кескин муҳолифатдан ҳоли қолганлиги ҳамон диншунос ва хитойшунос олимларнинг диққат-эътибори марказида. Ҳолбуки, юқорида қисман бўлса-да, бу масалада мавжуд турли мушоҳадаларни бирор тарихий ёки фалсафий мантиққа асослаб таҳлил қилинганлиги ва улар юзасидан чиқарилган хулосаларининг шоҳиди бўлди. Бизнингча эса, азалдан хитойларнинг табиатига хос итоаткорлик масъулияти, коифуцийликнинг аждодлар руҳига садоқати ва этикаси, даосизмнинг руҳий мангуликка ишонч-эътиқоди ҳамда буддизмнинг инсонни маънавий камолот орқали дуиё изтиробларидан ҳалос этиши каби фалсафий асослари, ҳар бири, хитойларга ўз турли тарғиботи билан ягона, яъни инсоний кадрият-**ларнинг** меъзони бўлмиш диний ва дунёвий такомиллик манзилига йўл кўрсатиб берди. Балки худди шусабдан, "аввал қуйи қатламлардаги халқ этиқоди ва анъаналари негизида юзага келган диний синкретизм" руҳияти қўшни Корейс ва Япон сарҳадларига кириб боргандир! Рисоланинг муқаддимасидан истифода этилган тамойилга биноан, бу сафар ҳам тахминимиз тафсилотини дастлаб тарих сабоқларидан излаб кўрамиз.

Қадимги Қурия

Корейсларнинг мифологик дунёкарашларидан, уларнинг ухровий тасаввур ҳамда боқий олам тушунчаларига нисбатан реал мавжудлик, демак, борлик ва ҳаёт-**f** а муносабатлари жиддийроқ эканлигини сезиш қийин эмас. Агар ушбу фикр асосини халқ оғзаки ижодига мансуб мақол ва маталлар мазмунидан изласак, тахминимиз ўз-ўзидан ойдинлашади:

«Осмондаги жаннатдан кўра ердаги тезакли майдонда яшаган маъкулрок».

Агар айни маталнинг мағзини янада чуқурроқ таҳлил қилсак, қачонлардир корейслар аждоди киндик кони тўкилган ер иқлимнинг ниҳоятда оғир бўлганлиги ва улар нима сабабдан "илиқ иқлими жой топиш мақсадида Сибирь ва Манжуриянинг бепоён кенгликларни босиб ўтиб" ихтиёр этган ватанлари - ярим оролнинг ўзлари учун жаннатдан кам эмаслиги маълум бўлади. Сўнгги маълумотларбўйича, "ярим оролдаги узок тарихий жараёнда неолит даври гурухлари ўзаро аралашиб, кейинчалик улар "корейслар" деб аталган **бронза асри(X)** этник жамоаларини ташкил қилганлар. Табиатан тотемист бўлган ярчм орол аҳолиси қабилалари ўзларини табиатнинг бирор объекти орқали номлаганлар"(52:76.).

Биринчи мингйилликнинг иккинчи ярмида қадимги корейсларнинг эгаллаган ҳудудларига ҳозирги Кореядан ташқари Манжурия ва **Ляодун** ярим ороли ҳам кирган. Бу ўрмон ва водийларда асосан дехқончилик билан штулланувчи қабилалар истиқомат қилганлар, овчилар эса тоғларда(16:431). Хитойдан келтирилган шолининг бу ерларда ўзлаштирилиши ҳам шу даврга тааллуқли.

Дастлабки корейс давлатининг вужудга келиш; ҳақидаги тарихий маълумотлар қаторида яна бир қанча ривоятлар ҳам мавжуд. Шундай қадимий ривоятларнинг бирида баён қилинишича, "Самовий ҳукмдор"нинг[^] валиаҳди **Хванун «Тхэбоксан тоғи»да "Илоҳ маскани"** қурдиради. У одамларни ўқитиб дехқончилик, тиббиёт, д)радгорлик, тўқувчилик, балиқ ови сингари керакди ва фойдалай ишларга ўргатади. Кунларнинг бирида тоғда одамга айланиб қолишни орзу қилган йўлбарс ва айикн)! кўриб қолган шахзода уларга шундай дейди:

"- Кимки юз кун ғорда фадат саримсоқ пиёз ва эрмон(Э) еб яшагудек бўлса, уяинг орзуси албатта амалга ошади!

Айиқ ўз олдига қўйилган шартни бажаргач, аёл бўлиб қолибди. Шундан сўнг аёл-айиқ Хванунга турмушга чиқиб Тангун исмли ўгил туғиб берибди ва у улғайиб Пхэнбянда қадимги **Чосон** салтанатига асос солибди".

Ривоятда зикр қилинган **Чосон** давлати тарихининг бошланиши эрамиздан аввалги III асрдаги муқаддам ўзаро қардош қабилаларининг 5'ртасида чиққан низо ва тўқнашуларга бориб тақалади. Аммо янги давлат - Чосон бир неча бор Йэн билан қаттиқ тўқнашувга дуч келиб, бир аср мобайнида муҳолиф кучларга бўйсуяишга мажбур бўлади. Шу тариқа тахминан эрамиздан аввалги I асрда ҳозирги Шимолий Кореянинг худудидаги қабилаларнинг қайта йириклашуви натижасида кичик подшоликлар барпо бўла бошлайди, Шулардан шимоли-ғар(5да биринчи мустақил давлат ҳисобланган Когурёнинг ҳукмдори, кўп ўтмай, Хан империяси билан муваффақиятли жанглар олиб бориб ўз мустақиллигига эришади.

Мелодопга I-III асрларида қудратли салтанатга айланган Когурёда яна ўзаро жангу жадаллар авж олиб, ярим оролнинг жануби-ғарбий қисмида Пэкче ва V асрда жануби-шарқий қисмида Силла давлатла]зи пайдо бўлади(16:431-4326.). Гарчи ярим оролда подшоликлар мустақил бўлгани билан ҳукмдор аристократлар қаршисида ҳақиқий "тахт эгагари^нинг обрў-эътибори паст эди. "Одатда подшо икки ё уч, кўп деганда, беш ё олти нуфузли оилалар томонидан тахтга ўтказилар ва бу ишларга оддий^фуқаро аҳли аралашмасди". Подшолик аҳолиси асосан икки қатламга бўлинарди: озод фуқаро ва урушда асир тушган қуллар. Қуллар озод фуқародан

ажралиб турушлари учун махсус Белгида юришга махкум этиларди - сочлари албатта калта қилиб қирқиларди. Аҳоли ўртасидаги бундай табақаланиш қонунининг қаттиқ назорат остида сақланиши оқибатида гўё подшо зурриёти подшо бўлганидек, қулнинг ҳам фарзанди умр бўйи қул бўлиб қолаверарди(52:11,136.).

Гап уч подшолик даври ижтимоий ҳаёти ва қонун-қоидалари тўғрисида борар экан, унинг маънавиятга тегишли томонлари борасида ҳам Когурё мисолида айрим тамойилларни эслаб ўтиш, ўша давр диний аҳкомлари моҳиятининг тасаввури учун жуда муҳим. Уч подшоликнинг ичидаги энг йирик Когурё ҳудудидаги оддий оилаларда аёллар масъулияти эркакларга қараганда огирроқ бўлган. Эркаклар урушга кетганда оила молиявий масалаларини хотинлар ҳал қилганлар. Лекин юқори табақа оилаларида эркак ва аёллар ҳуқуқи деярли тенг эди. Аёллар ўз тенглик ҳуқуқидан фойдаланиб, ҳатто орддан туриб гоҳо сиёсий масалаларга ҳам аралашганлар. Гарчи аристократларда қонунан кўпхотинлик рад этилмаси-да, аммо хонадонда биринчи хотиннинг мавқеи жуда юқори турган. Ва мавжуд шароитда талоқ масаласи фақат эркаклар изми билан ҳал қилинган. Талоқнинг шarti шу эдики, агар хотин кишининг конфуцийлик етти кўрсатмасига зид келувчи бирор айби бўлса ёки у кечирилмас гуноҳ содир этса, яъни:

1. У гил туғмаси.
2. Рашкчи бўлса.
3. У:ғрилиқ қилса.
4. Наслдан касал бўлса.
5. Маҳмадоналик қилса.
6. Оиласига хиёнат қилса.
7. Қайнота ё* қайнонага бўйсунмаса.

Нуфузли ва озод фуқаро оилалари. аёлларидан фаркли ўлароқ қул аёлларга махсус ракс, мусиқа ва кўшиқ санъати ўргатилиб, улар қўнгилочар йиғилишларда иштирок этганлар (53:346.).

Муқаддам подшоликлар ўртасида мустақиллик-гача бўлган карама-қаршиликлар муайян вақт ўтгач, энди ярим оролда яққа ҳукмронликка эришиш йўлида давом этди ва ниҳоят, муҳолифат **VII** асрнинг иккичи ярмида Силланинг ғалабиси билан тугади. Бироқ Силла салтанатининг тахминан икки асрлик ҳукмронлигида ҳам ўз ҳарбий кучига эга собиқ сулолаларнинг "асосий тахт"га эга бўлиш иштиёқлари сўнмади. Охири маълум бўлган Силланинг ўрнини Корё сулоласи эгаллади(918~1392й.). Шу ўтган давр ичида, яъни **X** асрнинг иккинчи чорагидан **XIV** асрнинг то сўйиги чорагигача ярим оролда савдо-сотик, хунармақдчилик қатори илм-фан, санъат ва маданият ҳам ривожланди(45:136.).

Қадимги корейсларда.Конфуций ва Будда таълимотларини дин сифатида қабул қилиниши, хорижий эътиқодларнинг маҳаллий мифологик тасаввурларга йўғрилиши билангина амалга ошган ва бу тарихий ҳақиқат. Шу сабабдан даставвал сўз корейс мифологияси ва унинг хусусиятлари ҳақида.

Корейс мифологияси

Корейс ярим оролида Жанубий ёки Шарқий Осиё мамлакатларидаги каби қадимдан расман ўз алоҳида **номи ва** фалсафасига эга диний эътиқод бўлмаган. Бинобарин, бу ерда табиатнинг илоҳийлаштирилигани билан мифологик образлар тимсолига сиғиниш жуда кўчли ривожланган. Бунинг оқибатида тотемизм ва анимизм тушунчалари шу қадар кенг қамровли бўлганки, "Корейслар бутун ўз тарихи мобайнида бор табиатни

ипохлйлаштириб, унга беадад рухлар ва иблисларни кбилаб ташлаганлар. Қаерга қараманг, шу ер уларинг макони: ҳар бир сояли дарахт ости, ҳар бир жарлик таги бки тоғлардаги ғорлар ичи...Хаттоки рухлар бўғотда, синчлар орасида, қўйингчи, хонадоннинг ҳамма бурчакларарида бўлиб. улар корейсни тугилишидан то охирги иафасигача кузатиб борадилар. Рух ва иблислар хатто аждар, яккашоҳ ёки қакнус куши каби жонворлар қиёфасида ҳам намоён бўлишлари мумкин"(45:6б.).

Рух ва иблисларнинг жониворлар шаклидаги инкишофи, ҳар қалай бежиз эмас эди ва нега? Корейслар одам ўлганидан сўнг уни от, йўлбарс, илон, тулки, қарғага айланишига ишонишган ва буни ўз ривоятларида тасдиқлаганлар. Ёки ўтмишда "аристократлар хонадонини ҳайвонлар билан номланиши ҳам шу эъти-моднинг ҳаётий исботи» (17:148-1556.). Зеро, танадан жон чиқиши билан рух"ўз авзалги моҳиятини йўқотади, абадийликка фақат улуғ зотларнинг руҳигина муяссар! (45:6-76.).

Шуни ҳам эсда тутиш керакки, биз ҳозир танишган "рух фаолияти"та тааллуқли маъулмотлар доим ҳам ривоятлар талқинига мос тушавермайди. Ривоятга муво-фик, дастлаб инсон руҳи унинг ўлиши билан учга бўлинади. Ва рухлар жаннатда, яъни гулбоғ боғбони • **Оқоишанте** хузурида бўладиган "савол-жавоб"да аниқ-ланган натижага, яъни мархумнинг беғуноҳ яшаганлиги ҳамда унинг самимий сўзларига қараб ўз ўринларини топадилар: биринчи рух ё боғда яшайди ёки гуноҳи ту-файли яна ўз танасига киради ёхуд бирор жонивор турига ўтади. Иккинчи рух жонсиз танада қолиб ерга қўмилади ва учинчиси ҳавода ёки ўзи яшаган уй атрофи яқинидан макон топади(45:5-76.).

Учга бўлинган рухларнинг ҳар бири ўз ўрнида тириклардан муайян вазифаларни бажаришларига умид-

вор бўлади. Биринчи рух то Оконшантенинг сўнги қарори аниқ бўлгунича гоҳ уч, беш, етти ёки ундан-да кўпроқ кун кутади, яъни у гулбоғда қоладими ё яна ўз танасига қайтариладими? Иккинчи - тана руҳини кўмиш учун олдин бирор бахтли тепалик топиш керак бўлади. Шунинг учун кўмиш маросими бир неча мартаба қайтарилиши мумкин. Марҳумнинг жасади то муносиб ер топилгунича эски қабрдан казиб олиниб янги-сига дафн этилаверади. Учинчи руҳдаи доим яқинлари хабар олиб, унга ғамхўрлик қилиб турадилар. Бунда руҳни ўз вақтида озиклантириш учун гоҳ унга гуруч қайнатиб олиб борилади, гоҳо шаманнинг кўрсатмаси билан тўнғиз сўйилиб уни таомлантирилади (45:76.).

Дунёни фалсафий англаш ва диний эътиқод хусусида корейс халқи ҳам, айтиш мумкинки, ўз мифологик эътиқодида қоим ҳамда азалдан Хитой диний-фалсафий дунёқарашларининг мухлиси бўлгак. Ярим оролдаги мифологик даврдан кейинги кечган диний жараён, юқоридаги фикрнинг ўзига хос бир амалий кўриниши эди. Чунки бирин-кетин "Уч подшолик" худудларига кириб келган хорижий диний-фалсафий таълимотлар наинки аҳолининг диний-мифологик дунёқарашларини ўзгартирди, балки шунингдек, улар Хитойдаги каби ерлик шароитга мослашио, мифологик тushунча ва маслакларни ўзлаштирди".

Аслида корейс фалсафий тасаввури шаклан ва мазмунан қадимги хитойликлар мушоҳадасига жуда яқин. Агар сўзни ибтидодан бошласак, бутуи борлик, хитойлар каби деярли корейсларда ҳам эрлик - ижобий ва ёруғлик тимсоли "ян" ҳамда аёллик - салбий ва қоронгулик ибтидоси "им"нинг ўзаро қўшилишининг маҳсули. Ёки Осмон, Ер ҳамда темир, ёғоч, сув, олов ва тупрокка тааллуқли беш космогоник ходисот, ҳар икки унсур - ян ва им сифатини ўзида мужассамлаган иб-

ИДИЙ субстанция "ки" комбинациясининг натижаси. Космогоник ходисотда беш ўнсур доим бир-бирига у тиб, ўзгариб туради: тупроқ дарахтга, дарахт темирга ва шунга ўхшаб ҳукмдор сулолалар ҳам даврий ўзгаришларга маҳкум (45:86.). Табиат унсурлари шунингдек, "Корё тарихи" тавсифича, фалсафий маънода эзгулик ва сувзлик сабаблари манбаидир. Агар дейлик, табиатда Осмонга беш турдаги ҳаракат хос бўлса, Ерга эса беш ходисот. Бу жараён инсон ҳаётида ҳам кечиб, униинг беш ички аъзоларига тегишли томони ҳам, ташқарида пайдо бўлувчи беш белги асосида ўз аксини топади. Шу боисдан ушбу ботиний ва зоҳирий ўзгаришлар қанчалик кеч ўтса, шунчалик яхши, йўқса, бу инсон умрининг тугаши дегани(45:8,136.). Шу каби "мавжуд вақт ичидаги бирор қаттиқ ва мустаҳкам нарсадаги ўзгариш, бутунги бор нарсанинг эртага йўқ бўлиши демакдир. Яъни, эскининг янгилиниши ва янгининг эскириши тинимсиз бўлиб, у ўзида ўзгаришларнинг унисини ҳам, бунисини ҳам мужассамлаштиради"(45:186.).

Хуллас, маҳаллий мифологик фалсафа ҳамда унинг дунёвий ва ухровий унсурлари мавзуи, хорижий таълимотлар ташрифидан кейин ҳам корейслар учун ўз аҳамиятини йўқотмади, балки улар қобиғида янада ривожланди, мисол учун, "конфуцийли^с тасарруфи"да.

"Корейс конфуцийлиги"

Таълимот тарихининг корейс сарзаминида бошланиши, биз кўрган манбаларда икки хил, яъни аниқ ва ноаниқ даврга тегишли. Уларнинг бири, конфуцийликнинг ярим оролга, хусусан **Аорега** ташрифи вақтининг ўта қадимийлиги бўлса, иккинчиси, уни уч подшоликдаги тарқалиши тартибининг аниқ вақт билан кўрса-

тилиши: III асрда Когурё, ундан сўнг IV асрда Пекчэ ва VI асрда Силлада.

Корейсларда конфуцийликнинг оммалашуви сабаби, хитой таълимотининг махаллий мифологик эътиқ, од асоси - аждодларга бўлган олий эхтиром анъанасига бўлган ижобий муносабатидан келиб чиққан эди. Вахонки, корейсларда аждодлар рухига топинишининг хитойлардан фарқли айрим ўз жиҳатлари бор эди. Аждодлар рухи култида бир йўла икки масала - икки дунё хисобга олинарди: дунёвий ва ухровий рухлар, яъни ўликлар ва тирикларнинг ўзаро мутаносиб манфаатлари.. «Агар тириклар ўз қурбонликлари билан ўтган аждодларнинг холи ҳаётида қилган савоб ёки гуноҳ ишларидан қатъи' назар, рухига роҳат-фароғат бахш этсалар, бундан шод бўлган ўтганлар рухи эса, ўз зурриётларининг қандай бўлишларига карамай, уларни тинчлик ва хотиржамликда умргузаронлик қилишларини рухан таъминлардилар» (45:106.).

Лекин конфуцийлик, биз кўрган каби ўртадаги баъзи тафаккур тафовутларига карамай, Куриядаги жами мифолгик масалаларга иккиланмай мослашди. Бундай хайрихоҳ муносабатнинг асосий омили - бу хитойликларнинг мазкур ўлка халқи билан қадимдан узвий алоқада бўлганлиги эди. Шу сабабдан конфуцийлик тез орада ижтимоий ҳаётдан узилмаган ҳолда, давлат ишларида ҳам ўз "оила-давлат" тамойили билан иштирок этишга киришди. Яъни, янги эътиқод "миллатнинг отаси" подшога сидқидилдан хизмат кўрсатишдек давлат хавфсизлигига сув билан хаводек зарур ўз амалиётини мамлакат миқёсида жорийлаштирди. Когурёда 372 йили ерлик роҳиблар учун махсус конфуцийлик академияси очилди. Ўнда келгуси учун етук мутахассисларни тайёрлаш мақсадида турмуш қурмаган ёншар-

1 а Конфуцийнинг классик асарларини хитой тилида ўқитишга ўтилди, улар:

- 1.Тарих китоби.
- 2.Қўшиқлар китоби.
- 4.Узгаришлар китоби.
- 3.Маросимлар китоби.
- 5.Баҳор ва куз солномаси(52:166.).

Тез орада "хитойлик мутафаккир Чжу Си таълимоти негизида шаклланган "неоконфуцийлик", маҳаллий руҳ касб этгани учун тадқиқотчилар тилида "Корейс конфуцийлиги" деган атамага муяссар бўлди.

Мелоднинг XIV-XV асрларида кофуцийлик Курияда икки йўналишга ажралади:

Биринчиси - "тоғ ва ўрмон мактаби" намояндалари Мутлақ борлиқнинг барпо бўлиш асосини "Ли"-руҳ, дея инсониятнинг ўзаро беш турдан иборат: ота ва ўғил, катта ва кичик, эр ва хотин, ҳукмдор ва фуқаро ҳамда дўстлар муносабатларини "Осмон"нинг бузилмас кўрсатмаси ҳисоблаганлар.

Иккинчи йўналиш тарафдорлари, хусусан Чон До Чон тушунчасида моддият ва руҳ ўзаро боғлиқ бўлиб, борлиқни моддий ибтидо "ки"нинг инъикосида тасаввур қилганлар. Лекин шунга қарамай, "моддий ибтидо йўналиши"да руҳий омил моҳияти доим инобатга олинган. Балки шунинг учун "Рух ўзи бўш бўлса ҳам, унда бутун борлиқ мужассам" дейилган(45:16-186.).

Конфуций таълимотининг Курияда тарқалишидан муқаддам, ярим оролга унинг хитой тилидаги ёзма обидалари ва адабиёти намуналари келтирилган эди. IV асрда .Когурёда конфуцийлик университетининг қад қўтариши, қишлоқ ва тоғли ерларда **"кендан"** номи билан машҳур ўз даври академиясининг фаолияти,

корейс олимларининг Хитойга қилган ташрифлари - хаммаси, конфуцийликнинг корейслар тафакк}ри, ҳаёти ва давлати таркибида мустаҳкам ўрнашиб қолишига хиз-мат қилди. "Янги диний таълимотнинг Қурияда қабул қилиниши ниҳоятда жиддий тайёргарчилик билан олиб борилганлигини кўрган хитойлар. - расмий корейс манбаи таъкидича, - ўзларига кўра кўпроқ корейсларнинг эътиқодпешалигини тан олган экан"(19:1546).

Мавзунинг навбатдаги қисми - Қуриядаги буддизм тарихига ^тишдЙн илгари, бир муҳим масалага ойдинлик киритиш керак кўринади. "Одатда конфуцийликнинг Қуриада кенг тарқалиши сабабини,, буддизм мавқеининг пасайиб кетганлигида кўрилади. Аслидачи, бундай эмас. Дастлабки корейс конфуцийлиги доим буддизмга иисбатан "руҳий хотиржамлик"ни таъминловчи доктрина сифатида яхв^и муносабатда бўлган. Шу туфайли диний таълимотни ўрганувчи талабалар ҳар икки эътиқод фалсафасидан яхши хабардор бўлганлар (52:366.). Бордию, агар конфуцийлик ва буддизм ўртасидаги мавжуд бўлган айрим принципиал масалалар хусусига келсак, улар ҳақида албатта ҳали қуйида яна сўз юритамиз.

"Корейс буддизми"

Қуриядаги буддизмнинг маҳаяна йўналиши тарихи тахминан IV аср охиридан бошланган. Таълимот илк бор Когурёга 372 йили тибетлик роҳиб-миссионер **Сондо** томонидан олиб келинган ва орадан кўп ўтмай унга давлат дини мақоми берилган. Шундан сўнг 384 йили буддизмни Пэкчеда хиндистоилик буддапараст **"Мялананга** тарғиб қилган ва бу ерда ҳам буддизм давлат дини деб эълон қилинган. Лекин Силлада янги эътиқод бошқа подшоликларга қараганда анча кечроқ,

ябии 527 йили жанубий Хитойнинг Лианг вилоятидан Келган нуфузли зот Вонпёнинг ташрифи бўсағасида ом-малашган(52:156.)-

Буддизмнинг Қуриядан муқаддам қадами етган срлар ичида Урта Осиё ҳам қайд этилган эди. Чунки тарихий манбалардан, Сурхондарё воҳасидаги Будда ибодатхоналарининг ўзига хос қурилиш услуби Хитой-гача етиб бориб, у ерда ҳам қўлланганлиги маълум (30:78-796.). Демак, буддизмнинг Урта Осиё минтақасидан Хитойга ва ундан сўнг Қурияга ўтганича, турли диний эътиқодлар шароитига мослашиш тажрибаси етарли бўлган. Шунинг учун Будда таълимоти Хитойдаги каби Қурияда ҳам нисбатан тез ёйилди. Кўп ўтмай янги эътиқоднинг маҳаллий давлат назарига тушганлиги, буддапараст роҳибларга бевосита сиёсий-ижтимоий қарётда фаоллик кўрсатиш имконини берди. Буддизмнинг ўз байналмилал ғояси ва янги шароитга қайишувчан сифатидан ташқари яна бир ерлик аристократларга маъқул тушган томони бор эди. Яъни, бу эътиқоддаги "карма"(Ю) ва "сансара" фалсафий тупсунчалари қонуни бўйича, нуфузли зотларнинг ўтган тэтилишларидаги беғуноҳ умргузаронликлари учун муқофот тарзидаги юқори мартабага эга бўлганликлари, мардум назарида диний асосида "ўз-ўзини оқларди". Демак, бу дегани, паст табақадагилар ўз ўтмиш гуноҳлари учун шу аҳволда яшаётганликларини ўзлари эътиқод қилган дин замирида англадилар(52:15-166.).

Силлада кўпинча подшо маслаҳатчиси лавозимига Бош буддапараст роҳиб тайинланарди. Давлат маслаҳатчилари ўз панд-насихатлари, кўрсатмалари дастурини давлатга таклиф қилиб, уларни расмий йўллар билан омма онгига сингдиришга уринардилар. Қуйида шулардан "Беш фармойиш" ва "Саккиз фармойиш"лар матни нусхаси билан танишамиз:

- 1 .Дўстлик садоқатини ўрганиш.
- 2.Жанг майдонидан чекинмаслик.
- 3.Бесабаб қон тўкишдан сақланиш
- 4.Подшога садоқат билан бўйсунуш;
- 5.Ота-онага садоқат билан хизмат қилиш

Ва: (52:166.).

- 1 .Тирик жонга зиён-заҳмат етказмаслик.
- 3.Дангаса бўлмаслик ва фаҳшга булғанмаслик.
- 4.Сўзлашда бемулоҳаза ва бепарво бўлмаслик.
- 5.Сармаст қилувчи ичимликка ружу қўймаслик.
- 6.Ўз-ўзини бошқалардан ҳеч. баланд билмаслик.
- 7.Хушбўй таратувчи нарсадан фойдаланмаслик.
- 8.Гуллар ва хузур-халоватдан узоқроқ юришлик (45:116.)

Намунавий фармойишларда акс этган "Корея буддизми" дунёқарашларида маъявий, ижтимоий нуқтаи назардан ташқари, яна айрим монотеистик тушунчага даъво қилувчи жиҳатлар ҳам бор эди. Мисол учун, буддапараст файласуф Бо У, «ил» - бутун борлиқ интеллекти ва «сим» - юрак бирлиги ҳақидаги «ильчонон» назарияси тўғрилигини тасдиқлашга кўп уринган, Унинг фалсафасига кўра, инсон танасини "борлиқ вужуди" билан айнан билмоқ керак. Шундан келиб чиққанда, инсон юраги борлиқ вужудида экан, демак унинг кучқудрати ҳам борлиқ Бошқарувчисининг куч-қудратидир. Шунинг учун Осмон ва инсон бир"(19:140б.).

Буддизмнинг маҳаллий аҳоли вожиб санаган маросим ва анъаналарда албатта қатнашувининг энг муҳим сабаби - бу мифологик илоҳиятнинг "ғазабига дучор бўлмаслик" эди. Деярли барча Будда ибодат масканларида буддизм культига тегишли ашёлар қаторида шунингдек, тоғ ёки бошқа хос маконнинг илоҳларига сифиниларди. Кўпинча ерлик илоҳиёт рамзи - конфуцийлик

анимизмидан удум бўлган қария ва унинг ёнидаги қўлга ўргатилган шер ифодасида гавдаланарди.

Буддизм давлат дини мақомида Курияда ўзининг чўққисига эришган бир пайтда, XIII асрдан бошланган мўғулларнинг Шарқий Осиё мамлакатларига қилган юришлари корейс подшоликларни хонавайрон қилди. Шунда сарой аҳли илохий кучлардан сўралган мадад звазига, ўн олти йил мабайнида ёгочнинг энг қаттиқ турларининг бирига "сутралар(Я) мажмуи"ни ўйдирди. Бироқ илохийдан жавоб бўлавермади - улар мўғулларни корейс еридан даф этмади, оқибатда Курия Мўғулистоннинг вассали бўлиб қолди. Шунда сарой мулозимлари мамлакатни босқинчиларга маълум бўлишида буддапарастларни айбладилар ва шу топдан - кечагина солиқдан озод ибодатхоналарда катта маблағларга эга буддизм мавқеи энди давлат микёсида инкор этилди. Буддапарастларга нафрат кўзи билан қарай бошладилар, хатто уларга марказга келиш ҳам ман этилди. Роҳибларнинг шаҳарларда истиқомат қилиши ҳукмрон доираларга малол келганда, уларнинг тоғлар бағридан макон топиб, энди ўша ерларда ўз ибодатхоналарини қуришдан бошқа иложлари қолмаганди. Ҳозирда аксарият Будда ибодатхоналарининг борилиши қийин бўлган масканларга жойлашганлиги ҳам шундан(19:152б.).

Ҳа, дарвоқе, "Хитойда конфуцийлик билан буддизм ўртасида ўз даврида мавжуд бўлган рақобат ёки гоёвий қарама-қаршилик руҳияти Курияда қай тарзда баргараф қилинди?" деган савол берилиши мумкин. Қизиғи, иккала эътиқод ҳам бу юртда ҳар бири ўз ҳолига ҳал қилувчи позицияларни эгаллаган эди. Конфуцийлик давлатнинг бошқарув таркибида, буддизм давлат дини бўлгани учун фуқароларнинг диний-маънавий тарбияси учун масъул эди. "Будда ибодатхоналарининг катта ерларни ўз тасарруфига олганлигига қар-

ши чиққан конфуцийлик ва даосизм оппозицияси, кейинги сулолаларнинг алмашиш давридаги турли сиёсий-ижтимоий воқеалар жараёнида мафкуравий йўналишнинг конфэтдийлик фойдасига ҳал бўлиши билан туғалланди"(45:1:56.).

Даосизмнинг корейслар диний қадриятида тутган ўрни ва фаолияти тўғрисида маълумот ва хабарлар жуда кам. Курияда Дао таълимоти буддизмга қараганда анча кеч, яъни VII асрда маълум бўлган. Унинг бу ерда сиёсий, ижтимоий ёки маънавий масалаларда ўйнаган роли, биз кўрган манбаларда муаллифлар назарига тушмаган. Пировард тадқиқий хулосаларда даосизмга фақат конфуцийлик ва буддизм учуи "керакли компонент" сифатида қаралган. Лекин уч подшоликлар *давридаги* тарихий ёзма обидаларда, подшо амалдори томонидан айрилган шундай жумлаларни ўқиш мумкин:

"Уч таълимот худди дошқозоннинг уч оёгига ўхшайди. Агар улардан ҳатто бири бўлмаса ҳам иш чаток. Ҳолбуки, ҳозир конфуцийлик ва буддизм юксалишда, лекин даосизм ҳа ҳамон улардан узоқда. "Осмон ости" йўлларининг ўзи шунақа - номаълум"(45:126.).

Иқтибосдаги амалдор сўзларидан кўриниб турибдики, Куриядаги даосизм тарихи ҳали янги илмий излашнишларни талаб қилади. Агар "мажозий уч оёқдан бирининг йўқлиги" "корейс даосизми"нинг мохияти муаммосига бир ишора бўлса, у ҳолда, Дао таълимотнинг бу ўлкадаги фаолияти, ҳақиқатдан ҳам кенг миқёсдаги тадқиқот ишларини олиб борилиши учун шубҳасиз муносиб мавзу.

Ва ниҳоят, корейс *хапкд* қадимдан то эраизмнинг ўрта асарларигача ўтган даврлар мобайнида турли савиядаги ижтимоий-иктисодий ҳамда маданий-маърифий тараққиёт жараёнларини бошидан кечирди. Жумладан,

ҳали "эрамиздан аввалги VII асардан бошлаб бронзадан ҳарбий ва иш қуролларини ишлаб чиқарилиши, қишлоқ хўжалигида арпа, шоли экиб кўпайтирилиши" ҳамдг. диний, тиббий ва доришунослик мавзуларда илмий асарлар ёзилиши, меъморий ёдгорликларнинг қурилиши, астрономияга оид юлдузлар жадвалини тузилиши *вг.* шунингдек, китоб босиб чиқариш каби ишларнинг йўлга қўйилиши, аввало корейсларнинг ақл-заковати *вг.* иқтидори ҳамда Курияда ўтказилган ислохотлар натижаси зди.

Маҳаллий манбаларда буддизмни ярим оролнинг ҳамма подшоликларида давлат дини сифатида қабул қилинганлигининг асосий сабаби, корейсларнинг хитойлар илми ва билимига бўлган чексиз ҳурмат-эътиборининг ифодасида кўрилади (19:1516.). Хитой ва Қурш: ўртасидаги азалий ижтимоий-иқтисодий ва маърифий: муносабатларга диний алоқаларнинг қўшилиши, иккг: мамлакат муштарак диний қадриятларини қўшни давлатлар сарҳади томон силжишига асос солди. Секин-аста корейс буддапараст миссионерлари, ибодатхона қурилиши мутахассислари ва улар билан шу йўл орқал: диний сурталар ҳамда бошқа буддавий ашёларни Японияга ижўнатилиши, Будда таълимотининг "янги ер" - кунчиқар оролга ташлаган дастлабки қадами эди. Ва бу биринчи қадамнинг муваффақияти, кўп жихатдан буддизмнинг япон тупроги тарихи ҳамда халқининг "Синто - Худолар йўли" эътиқодига нисбатан бўлғуси муносабатига боғлиқ эди.

Қадимги Япония

Япония Шарқий Осиё цивилизациясини яратишда ўз муносиб ҳиссасини қўшган мамлакатларнинг бири. Гарчи археология Япон оролларида қадим замон-

лардан одамлар яшаганлигини тасдиқласа ҳам, лекин у ерда неолит даври дехқончилиги ва айниқса, шаҳар сарҳадидаги тар;аккиётнинг дастлабки қадамлари анча кечррк, яъни эрамизнинг бошлангич асрларига тўғри келади(10:355-356б.).

Фанда қадимги япон тарихи одатда икки қисмга бўлинади: "Дзёмон даври" ва "Яёй даври". Шу сабабдан дастлабки маҳаллий культ ва маданият унсурларини Япония оролларида пайдо бўлган дейилиши нотўғри, уларнинг кўпчилиги турли даврларда Шарқий, Жануби-Шарқий Осиё ва Океаниядан келтирилган (15:226.).

Бевосита диний эътиқод хусусида, японлар ҳам минтақадаги бошқа халқлар сингари диний туйғунинг илк уйғониш даврида аждодлар руҳига сиғиниб ани-мизм, тотемизм ва магия - дуою афсун кучига ишонган-лар. Бу масалада улар ўсимликлар, жониворлар, аждод-лар руҳини улуғлаб, шаманларга эса алоҳида эъзозу эҳтиром кўзи билан қараганлар.

"Японларнинг илк миллий диний эътиқоди син-тоизм тўғрисидаги маълумотлар у қадар аниқ эмас. Биз-нинг синтоизм ҳақидаги билимимиз, - дейди рус дин-шуноси А.Н Мешеряков, - умуман олганда, ҳали яхши тавсифланмаган археологик маълумотлар ва шунингдек, фақат ўз даври учунгина мансуб, яъни VIII асрга доир ёзма матнлар билан чегараланади". Яна масаланиг му-раккаблиги шундаки, синтоизмнинг фалсафий ва ғоявий таркибида конфуцийлик, даосизм ҳамда буддизм унсур-ларининг мавжз^длиги давр ва муштарак дунёқарашлар боис, уларнинг устидан "чегара чизиғи" тотишга йўл бермайди. Демак, ушбу муаммолар илдизини англаб етиш мақсадида асосий эътиборни, аввал японларнинг миллий эътиқоди хусусиятларига қаратамиз.

Синтоизм

Синтоизм тарихини кўздан кечирганда, юкорида қайд этилган ҳар уч диний таълимотдан гоҳ японлар ўзлаштирган атамалар луғавий мазмуни, гоҳ фалсафий талқини ва гоҳо бус-бутун дунёвий ёки ухровий мушоҳадаларга дуч келамиз. Боз устига, яна аксарият ҳолларда бу "ўзлашма ва тақлидлар"нинг миллий менталитетга хос хусусият касб этганлиги ҳам яққол сезилнб туради. Мисол учун, яна ўша деярли барча политеистик эътиқодлардаги анъанавий мавзу - борликнинг пайдо бўлишини олайлик. Синтоизмда ҳам бу жараён айнан Жануби-Шарқий Осиё" минтақасига мансуб асосий манба - мифологик тасаввурларда ўз аксини топган. Диншуносликда бу жихатни яққол икки хил баёни бор:

Бирида, хитойларнинг "ин ва ян" объектларига ўхшаш "идзанаги ва идзаиами"дар "Буюк саккиз ороллар мамлақати"нинг иждоқори сифатида қуйидагича ривоят қилинади:

Ибтидода икки. илоҳ яшаб, улар ўзаро қўшилганида, муродлари ҳосил бўлмаган. Аёллик рамзи Идзанами ўгли - "илоҳий олов"га тўлғоқ тутганда ҳаётдан кўз юмади. Шунда ўз хотинини "ўлислар подшолиги"дан қутқаролмай изтиробга тушган Идзанагининг чап кўзидан: куёш илоҳияси Аматерасу т^тилиб, ундан эса илк япон императори Дзимму сунуясан ибтидо олади(10:3:576.).

Иккинчисида, борликнинг пайдо бўлиши "Нихон сёки" ва "Кодзика" мифологик солномаларидаги қайдларга мувофиқ, етти илоҳнинг номи ва фаолияти тавсифидан бошланади:

1. Амэ-но Минаканусй-но Ками - муқаддас Осмон марказининг ҳукмдор худоси.

2.Таками-Мусуби-но Ками - олий ва муқаддас ижод худоси.

3.Ками-Мусуби-но Ками - гўзал югуришлар ёжодининг худоси ва бошқалар.

Агар "Кодзики"да "Осмон"нинг яратилиши ҳақида хабар берилган бўлса, "Нихон сёки"нинг асосий нусхасида "Ер"нинг яратилиши маълум қилиниб, шунингдек, илоҳларнинг етти давр авлоди зикр этилади:

1 .Куни-но-Такотати-но Микото ~ Ер юзи ҳукмдори.

2.Куни-но-Сацути-но Микото - ёш Ернинг ҳукмдори..

3.Тоё-Кумону-но Микото •- тексликлар узра ёйилган булутлар ҳукмдори ва хоказо(38:81бет.).

Синтоизмда илоҳи-лт пантиони кўшни мамлакатлардан фаркли ўларок, ўз аниқ шакл-шамойилига деярли эга эмас, гарчи Ками тасвирини чизиш ёки униинг маъбудини ибодатхоналарга қўйиш расман ман этилмаган бўлса-да! Бундан хулоса шуки., синто ибодатхоналарида Камининг бирор аниқ тасвири ифодаланган сифиниш объекти бўлмаган. Бу фикрнинг асосини, рус диншуноси А.Накорчевский Юсейн Гордернинг машхур "София дунёси" асаридаги қиёсий ўхшатишлар замирида шундай хулосалайди:

"Насоролар мансуб бўлган хинд-орийларда энг муҳим сезги кўриш эди, шунинг учун улар ўз илоҳ-лари тасвирига катта аҳамият берганлар. Ана шу ердан халихамон бизни аклимизни хайрон қолдирувчи Элла-да ва Рим тасвирий санъати яратилган. Яҳудийлар учун асосий сезги эшитиш эди, шунинг ўз ўрнида уларнинг анъаналарида сўз ва ёзма баён муҳим рол ўйнаган. Японлар-

да илохларни тасвирлаш одат бўлмаган. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, ушбу масалада японлар учун ассий омил кўриш ё эшитиш эмас, балки унинг ўрнида интуитив укув ва рухий кечинмалар муҳитида яшашдир. Шу боисдан биз айрим истиснолардан ташқари, синтс-парастлар ибодатхонасида Камининг тасвириии кўрмаймиз"(29:92-93б.).

Гарчи Ками илоҳиёти таркиби деганда даставвал Осмон ва Ер ҳамда уларнинг руҳлари тушунилган:я билан, аммо улар а.слида ўзига хос универсал анимизмнинг бир тури. Камига хос универсалликнинг икки хусусияти бўлиб, бири - уни талқин қилишнинг мушкулдиги бўлса, иккинчиси - унинг ҳамон бугунги япон маданияти билан муштарақлиги. Хуллас, Ками мазмунан, XIV аср япон теологи **Имибэ-но Масамити** тафсирига биноан "**кагами** -ойна" сўзи маъносида бутун борлик-ии ўзида акс этгиртан илоҳиет рамзи саналган. Демак, "инсон юрагим, табиат сафосими ё беғубор самони - бу ҳаммаси Ками"!

Базан дунё динлари фалсафий асосларида кузатилганидек, одамзоднинг ирқи ва миллатидан қатъи назар, ҳар бир диндорнинг, майли, ўз эътиқоди да.ража-сида бўлсин, "Асл ҳақиқат"га интилишидаги шакли]^ "т)ффалик"да гўё ўзига хос умумий "бирлик" бордегс туюлади. Ва бу ҳолат кишида табиий равишда савол устига савол туғдиради, яъни: мажозан "Ер юзининг *бир* чети"да жойлашган орол халқи тасавуридаги Камини бутун борлик мужассамлиги тимсолида таърифланишию, японларга иисбатан ўз жуғрофий ва диний тафовутларига эга мутасаввифлар тасавуридаги дунёнинг "Ваадатул вужуд" эканлиги, инсоният мушоҳадасидаги тасодифий ўхшашликми ёки ундаги мантиқий бирликми? Ёхуд шу мазмундаги яна бир ибратга арзигулик воқеа:

«Беруний, - деб ёзган эди Жавохирлал Нехру ўзининг "Ҳиндистонни кашф этилиши" асарида, - юнон фалсафасини эгаллаб, ҳинд фалсафасини мутолаа қилмоқ эъҷун санскрит тилини ўрганди. Сўнг, юнон ва ҳинд фалсафасини бир-бирига солиштириб, улардаги мавжуд бўлган умумийликни кўриб ғоятда ажабланган" эди.

Ҳолбуки, политеистик эътиқодларда бўлган хатқларнинг Тангри таоло тўғрисидаги тасаввурлари шаклан турли ва қиёсан оддий ё мураккаблиги билан албатта ўзлари учун энг ҳаққонийси бўлгаи, шу жумладан яғюнларга Ками ҳам!

Дарвоқе, Ками таърифи ва талқинининг мураккаблигига ёрқин мисол сифатида яна шуни кўрсатиш мумкинки, хаттоки дунё динларининг баёни соҳасида етарли тажрибага эга икглиз тилида ҳам ҳали-замон япон илоҳиёти бир эмас, бир неча турли сўзларда ифодаланиб келади: "above, upper, superior, top" ва ҳоказо (38:70-716.).

Қадим замонлардан Япониянинг ўзида ҳам Ками илоҳиёти сон-саноғининг "чёксйзлиги", охири маҳаллий давлат арбобларини бу муаммо ҳақида ўйлаб кўришга ва уни тартибга солиш йўлларини излаб топишга мажоур қйлган. Ўқасалан, "Нихон сёки"да ушбу соҳа бўйича **ОгДзини** ҳукмронлик қйлган 270-310 йилларга оид тадбирлар ҳақида шундай маълумотлар бор:

"40-йил. Баҳор. **О:яма-Морн-но Микота** тоғлар, дарёлар, ўрмонлар ва далалар илоҳиёти бўйича мутасадди этиб тайинланди".

Иккинчи бир манба "Кодзики"да мазкур мутасаддилик ўзгача ус)бда расмийлаштирилган:

"0:Садзаки-но Микота тоғлар ва дарёларнинг илоҳиётй этиб тайинлансин".

Шундан бўлса керак, японлар то' ҳозиргача тоғ илоҳининг баҳорда пастга тушиб дала илоҳига айлани-

ши ва унинг ҳосил ҳимоясини таъминлаб, иш тугагач яна кузда ўз манзилига қайтишига ишонадилар(38:736.).

Ниҳоят, бундай кенг қамровли Ками илоҳиёти руҳи, кейинчалик япон рлими **Ока Масао** классификациясида бешга бўлинди:

1 .**Моно** - одам ва табиат объектлари руҳлари.

2.**Тама** - руҳнинг иафакат одам ва табиат, балки ундан-да. кенгроқ тушунчаларга тааллуқли тури.

3.Марэбито - узоклардан келувчи аждодлар арвоҳи.

4.**Ками илоҳиёти** вақтинчалик юқоридан пастга тушувчи барча нарса ва воқеалар мажмуида бўлиб, муглақо ибодатхоналарга муҳтож эмас.

5.**Самовий вужуд ва ҳодисотлар илоҳияти** - куёш, ой, юлдузлар, шамоллар ва момақалдироклар (15:256.).

Синтоизмнинг яна иккинчи бир '\$зига хос хусусияти, уидаги тубдан шаклланган миллийлик руҳияти. Ками ҳақидаги айрим маълумотларда .бу илоҳиёт бошқа динлардаги каби умуман инсонларни эмас, балки фақат японларни яратган. Шунинг учун эмишки, ҳар бир япон ўзи хоҳлайдими, йўқми ёки у ёшлигидан қандай эътиқодда бўлмасин, барибир асли келиб чиқиши синтога хос ибтидодан. Қиссадан хисса шуки, ушбу омил асосига кўра, япондан бўлак ҳеч бир кимса.синтоизм илоҳиётига сиғина олмайди!(9:ГЗ6.).

Хитойдаги диний-фалсафий .таълимотларнинг оммалашуви ҳақида гапирганимизда. мамлакатнинг жуғрофий хусусиятларига ҳам аҳамият берган эдик. Худди шу маънода Япониянинг иқлими ва ер тузилиши]^а хос бир-биридан чегараланган тоғли ҳудудлар шароитида, маҳаллий жамоалар синтоизмга ўз билган-

ларича автоном ҳолатда эътиқод қилганлар. Табиийки, эътиқод ва тақводаги бундай "махаллий турфалик", таълимот тадқиқоти учун доим мураккабликларни вужудган келтирган. Зеро, "Синтоизм ўзгарувчан ва турли компонентлардан ташкил топган таълимот сифатида, ҳеч қачон муайян бир хос тизимга мансуб бўлмаган" (15:86.). Шу жиҳатдан синтоизм илоҳиётини имкон қадар яхлитлаб таърифлаганда, бир мамлакат сарҳадининг ўзида Камининг икки турига сизинилган: **Удзигами** ва **Хитозами**.

Японларда кундалик турмушдаги юмуш ва вази-фаларнинг бажарилиши ҳам бевосита ё билвосита илоҳиёт ихтиёри билан боғлиқ. Буни синто эътиқодидаги "**ёсацу**", яъни "илоҳий ваколат"нинг тақсимотида кўриш мумкин. Японлар қадимдан Ками одамларга ҳар қандай ишни бажариш лаёқатини берган ва у ўзи истаган ишини хоҳлаган кишиси орқали бажартиради, деб ўйлаганлар. Бу соҳада ер юзида "тирик худо" ҳисобланган император ваколоти ҳам истисно эмаеди, бинооарин, илоҳларни шарафл^г;-к "мацуру" сўзи ҳам "салтанатнибошқариш" маъко.-ида тушунилган ва истифода этилган(29:22-256.).

Мелоднинг IV-V аорларидан бошланган илк япон давлатчилиги тарихида биринчи расмий қонунқоидалар мажмуи «**Тайхо:Рицури** - Бошқарув шиори ва жиноий ҳамда фуқаролик кодекси» 701-702 йиллари эълон қилинган. Биз учун бу воқеанинг аҳамиятли томони, синтоизмнинг давлат тузилиши ва фаолиятидаги ролининг қай даражада эканлигини аниқлашга ва уни тасаввур қилишга ёрдам беради. Қонунчиладаги диний эътиқоднинг мавқеи Япония тажрибасида узоқ ўтмишдан бошланиб, бундай "қўлланма" ўз даврида давлат учун жуда қўл келган. Чунончи, дин воситасида "ўтмишни назоратга олиниши" мавжуд шароитда ижтимо-

ий муҳитни назорат қишш деган гап эди. Шунинг учуя япон тупроғида "тарихий интизом" тушунчаси ҳамиша аждодлар култи орқали синтоизм билан чамбарчас боғ-лик бўлган(28:906.).

Демак, давлатнинг сиёсий-ижтимоий стратегия-сини дин билан муштарак равишда белгиланиши - бу синтоизм маросимларининг расмийлаштиришни талаб этувчи шарт эканлиги ўз-ўзидан маълум ҳақиқат эди. Шу маънода илоҳиёт ташрифи учуи ибодат маскан-ларининг қурилиши ҳам давлат тасарруфидаги гадбир-лар сирасига кирган. Бунинг тимсоли бўлган **"Исэ дайдзингу"** ва **"Иконоками-дзингу"** ибодатхоналарининг қурилиши, манбаларда VI асрнинг иккинчи ярмидан бошланганлиги хабар қилинади. Қолаверса, бу тадбирларга тегишли ишларнинг кейин ҳам давом этганлиги, "Нихон сёке"даги "Осмон илоҳиёти" ва "Ер илоҳиёти" масканларини барпо этиш ҳақида Тэммунинг 681 йилга оид фармонидан маълум"(15:396.).

Японияда синто ибодатхоналарининг меъморий тузилиши икки қисмга бўлибган: ички ва ташқи. Унинг ички берк қисмида Камининг тимсоли бўлган **"Синтай"** жасади сақланган, ташқи "хайден" қисми эса такво аҳлининг ибодат қилиши учун мўлжалланган. Анъанага кўра, синтопарастлар ибодатга келганда меҳроб қарши-сида тўхтаб, садақа тангасини ташлагач таъзим билан дуо ўқиганлар ёки кафтлари билан чапак чалиб топинганлар. Бундан ташқари, яна улар ибодат масканларида йилига бир-икки маротаба оилавий ёки диний байрам-ларни ҳам нишонлаганлар(10:357б.).

Японларда тоат-ибодатнинг ажралмас қисми бўлган кўмиш маросими махсус гартиб ва бир неча бўлимларга бўлинган қонун-қоидалар асосида ўткгаилган. Бу анъаналарнинг меърожий амалиёти фақдт императорларнинг дафн этилишида батафсил бажарилган.

Хусусан, император вафотидан сўнг майитни: маълум муддатгача саклаш мақсадида вақтинчалик мўъжаз қаср қурилган. У ерда мурдани шароитга қараб қисқа ёки узоқ муддатгача ушлаб туриш мумкин бўлган. Худди шу пайтда марҳум жасади учўн алоҳида абадий мозор - қўрғон қурилиши бошланиб, то бу иморат битгунича императорни боқий дунёга жўнатишга тайёрлаш олдидан турли маросимлар ўтказиб турилган. Японлар Осмонни думалок, Ерни эса тўрт бурчак тасаввур қилганлари учуи, мурдани қўрғоннинг думалок шаклдаги қисмига қўмганлар, яъни рамзий маънода гўё уни Осмонга жўнатгаидек(28:100-101 б.).

Синто этиқоди амалиёти, башқа динларнинг ухровий тасаввурларидан, демак, шу асосдаги уларнинг маросим ва анъналаридан анча фарқ қилган. Балки айнан шу хусус, эҳтимол, буддизмнинг японлар диний қадриятида етакчи ўрин эгаллашига имкон туғдиргандир? Зотан, кунчиқар орол халқлари қалбидан жой олган буддизм, япон маънавиятининг юксалиши ва маданиятининг келгуси тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси билан ўз миссиясини тўла-тўқис оқлади десак, муболаға бўлмас.

"Япон буддизми"

Агар иб^идода "синто" сўзининг ўзи хитойлардан ўтганлиги инобатга олингудек бўлса, у ҳолда хитой ва корейс мйграцияси билан бирга Японияга кириб келган конфуцийлик матнлари, маънавият, этикаси ёки Дао таълимоти унсурларининг асрлар оша синтоизмда ўз аксинин топиб улгурганлигига >еч шубҳа қолмазвди. Аммо бу омил ҳали кунчиқар оролда буддизмни ёйлиши ва унинг тақдирини фақатгина миграция хал қилганлигига асос бўлмайди. Шунинг учун

катор тадқиқотларда япон халқи тарихидаги бу муҳим воқеанинг содир бўлишини наинки фақат хитойлик ва куриялик мансабдор ё хизматчи муҳожирлардан, балки уни биринчи навбатда, ўша даврда ўз насли илоҳийлиги моҳиятини йўқотган хукмрон Аматерасу авлодларининг манфаатдорлигидан кўрилади. Мазкур мушоҳаданинг муайян тарихий сабаблари "Ниҳон сёки" саҳифаларида ёритилган бўлиб, улар ҳукумат аъзоларининг буддизмга бўлган турлича муносабати ҳамда унинг келгусидаги оқибатлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари билан ниҳоятда муҳим ҳужжатдир. Жумладан, солномадаги 552 йилга оид бир хабарда, Пэкче ҳукмдори Соммённинг подшо Ямато Киммэйга тилла суви югуртирилган Будда хайкалчаси ва бошқа диний ашёларни совға қилганлиги ҳамда маъбудга сиғинилса, албатта мурод ҳосил бўлишининг айтганлиги ёзилган. Яъни, меҳмоннинг сўзларига қараганда, гўёки "Буддадан нимаки сўралса, муҳайиё бўлиши муқаррар!".

Шундан кейин "Ниҳон сёки"да императорнинг меҳмон сўзларини охиригача тинглаб, юраги тўлиб йиғлаб юборганлиги ва бу хусусда ўз фикрини изҳор этганлиги баён қилинган:

" Биз ҳозиргача Будда ва унинг ажойиб конуни ҳақида ҳеч эшитмаган эдик.. Лекин эътиқодга оид бу масалани якка ўзимиз ҳал қилолмайм:из. Қолё1верса, ғарбдаги кўшнилариимиз томонидан тортиқ қилинган Будданинг бундай киши кўзини камашрирувчи рўйи рухсорини илгари мутлақо кўрмаган эдик."

Бу сўзлардан сўнг, подшо "Уни (Буддани) эъзозлаш маъқулми ёки йўқми?", деган саволни ўртага ташлаб, атрофидаги вазирларига фикр билдиришларини бу-юрди. Шунда Сого-но Ооми Инамэ-но деди:

- Фарбдаги барча кўшни давлатлар Уни эъзозлайдилар. Нима, Уни фақат биргина Яматодек "Ҳосилдор жуз мамлакати" рад этардими?

Иккинчи вазир деди:

- Агар яна қайтадан кўшни давлатларнинг илоҳларини эъзозлай бошласак, бизнинг ўз илоҳларимизнинг қаҳри келиши мумкин!

Подшо деди:

- Унда Будда хайкалчаси исталган кишига берилсин ва у эъзозлаб кўрсин!

Озгина вақт ўтгач, ҳукмдор **СоҒо** ўзига ибодатхона курдириб Буддага сигина бошлади. Мамлакатда эса касалик тарқалди. **Накатоми** ва **Мононобэ** бу бахтсизликни гайр илоҳни Яматога келишидан кўриб, Будда хайкалчасини **Нанива** каналига ташлаб юбордилар" (27:1386.).

Ёки "756 йили **"Нара"** ва **Хэйан"** бўсагасида қиролчанинг тахтга чиқиш маросими олдидан қилган маърузаси матни:

" Хитоб қиламан! Бугун шундай кунки, ҳамма кирмизи ёноқлар билан биринчи ҳосилнинг тантанавор зяёфатидан хузурланмоқда. Аммо, бу сафарги тантананинг аввалги ўтганларидан фарқи шуки, биз Буддага бўйсуниб, бўддҳисатва васиятини қабул қилдик. Шу бўисдан аввало Биз "Уч жавоҳир"га хизмат қилишни истаймиз, яъни Буддага, "дҳарма"га(Ў) ва буддапарастлар жамоаси "сангх"га,(Қ) ундан сўнг самовий илоҳият ва ердаги илоҳиёт масканларига, кейин эса Бизда фаолият кўрсатувчи қиролларга, олиймақом зотларга, юз нафарлик мутасадди мансабдорлар ва бутун "Осмон о(^ти" халқларига! Зеро. Биз "Осмон ости"ни шу тариқа бошқаришни ўйлаймиз. Ваҳолонки, баъзи одамлар фақат мана шу "Уч жавоҳир"ни четлаб ўтилсагина Камига ёндашмоқ мумкин, деб тушунадилар. Аммо, агар сутра-

ларга қаралса, барча илоҳлар Будданинг муқаддас қонунларини авайлаганликлари ва ўқиганликлари аён бўлади. Демак, Буддага қасам ичиб уйини ташлаб чиқиб кетганлар ва "оқ шойилар" ҳам аралаш тарзда тантананага хизмат қилиши мумкин!"

Иқтибосдан кўриниб турибдики, Осмон ва Ер илоҳларига топиниш Буддага ибодат қидишдан алоҳида бажарилган. Ва хизмат учун "агюхидалик"ни жуда бўлмаса вақтинча ман этилиши, махсус кўрсатма орқали амалга оширилган(15:166.).

Будда таълимотининг Японияга ташрифи тарихида яна аллақанча ижобий ва салбий характердаги воқеалар силсиласи тавсиф этилган. Шунингдек, аксарият тадқиқотлар ҳулосасида эса, бу вақтларда синтоизм буддизмга тобе ҳолатда бўлганлиги таъкидланган. Нега деганда, ҳали "синтоизм дин сифатида тегишли босқичларни босиб ўтиб етуклик даражасига кўтарилмаган бир пайтда, буддизм Хитой ва Қуриядаги ўз фаолиятида ҳатто давлатлараро муносабатларга мослашиб улгурган" эди, Шу жихатдан олганда, буддизмнинг Япониядаги оммалашувининг VI асрдан бошланганлиги мамлакатда амалга оширилган диний тадбирларда ҳам кўринади: аср охирида расмий давлат маҳкамаларида Будда тасвирлари кўйилиб, юзлаб ибодатхоналар қуриб битирилди; муқаддам рақобатдаги диний тасаввурлар ўрнини синтоизм ва буддизмнинг тубдан "бири-иккинчисига бегона эмас"лиги ва "Рёбу синто" - синтоизм илоҳларининг қайта тугилишда Будда сз^ймосида дунёга келганлиги ғояси билан тўлдирилди.

Давлат диний сиёсатининг бу жихатини, яъни унинг ҳар икки эътиқоднинг ибтидоий муштараклигининг тарафдори эканлигини, Тогайдзи ибодатхонасининг қурилиши ва Будда - **Вайрочана** маъбудини бунёд

этилишидаги саъй-ҳаракатларида кўриш мумкин эди. Синтоизм **ва** буддизм роҳибларининг ўзаро муносаоатлари ҳамда уларнинг диний байрам ва маросимлардаги иштироки, давлат томонидан иккала диний эътиқодни баробар қўллаб-қувватланаётганлигининг ёрқин намоишига айланди(10:359б). Аммо, бу сиёсий йўналишда давлат миқёсида "соф япон дини" моҳиятини сақлаб қолишга йўналтириган ҳаракатлар ҳам йўқ эмасди. Шунга қарамай, давлат томонидан "хорижий эътиқод"га нисбатан синтоизм "софлиги" учун яратилган имкониятлар, ҳар икки дин ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик руҳиятининг устуворлигига "бас келолмади". Ва ушбу диний тизимларнинг ўзаро жипслашуви қуйидаги асосларда намоён бўлди:

1.Синто ва буддизм ибодатхоналарини бир-бирига яқин масофада қуридикни, уларнинг ички қисмида муқаддас санамларкл сақланиши ва ибодатни асосан очиқ ҳавода ўтказилиши тенденцияларининг муштараклиги.

2.Будда ибодатхоналари ҳудудида синтоизм лигехробларининг қурилиши ва буддизм таъсири остида синтоизм ибодат масканларида илоҳларнинг интропоморф(Ғ) шаклларда пайдо бўлиши.

3.Динларнинг давлат фаолиятида гутган мав-]ҳеининг тасдиги сифатида илоҳларнинг роҳиб ёки мансабдор кийимида тасвирланиши(27:145б.).

Лекин XI асрдан Япониядаги муқаддас императорлар илоҳийлиги ўтмишда қолиб ҳокимят "регент" - муваққат ҳукумат қўлига ўтиши билан мамлакатда бошланган ички сиёсатдаги ўзгаришлар, буддизм моҳиятини синтоизмдан янада юқори поғонага кўтарди. **Фудзирава** хонадони регентлари даврида буддизм

давлат дини макomini эгаллади. Дин ва давлат манфаатлари ўртасидаги ўзаро яқинлик шу даражага бориб етдики, "аввал императорнинг бевосита дин арбоби бўлиши вожиб бўлса, энди ҳукуматнинг барча нуфузли раҳбарлари, қартайганда ҳокимиятни қўлдан бермаган ҳолда роҳибликка ўта бошладилар". Маъмурий раҳбарият маркази Будда ибодатхоналарига ўтказилганидан кейин, буддизмнинг руҳоний арбоблари ўз қўлларида жуда катта кучни жамлашга муваффақ бўлдилар. Ибодатхоналар ўртасида юқори лавозимларни эгаллаш учун қаттиқ кураш бошланиб кетди. Оқибатда Будда ибодат маеканларининг сиёсий ва иқтисодий имкониятлари унинг таъсир доирасини жуда кенгайтириб юборди. Баъзан, ҳатто "ҳукумат буйруқларига бўйсунмай қўйган марказий ибодатхоналар ўзларига янги имтиёзлар берилишини талаб қилардилар"(10:360).

Қарийб бир аср мобайкида буддизмнинг сиёсий-иқтисодий соҳалардаги устуворлиги, X асрдан бошланган **"сёгун - харбий йўлбошчи"**лар ва уларга тоабад ва - фодор **"самурай"**лар табақаси даврида ҳам давом этди. Ундан кейинги асрларда буддизмнинг ибтидоий табиати хос байналмилаллиги — ибодат даргоҳи эшикларининг доимо ҳамма учун очиклиги ҳамда унинг ўзи мавжуд муҳит ва вазиятга мослашиб иш тутиш анъанаси, сёгунларнинг узок давом этган ҳукмронлигида ҳам яна асқотди - Будда эътиқоди уларга илоҳий таянч бўлиб қолаверди. Таълимотдаги собиқ секталар ўрнига "Дзё - до" ёки **"Нитирэн"** сингари янгиларининг пайдо бўлиши, буддизмнинг ўрта асрларда ҳамон Японияда ўз мавқеи ва моҳиятига эгаллигининг белгилари эди. **Яна**, буддизмнинг ўрта асрлардан ўзининг бу диёрдаги узок келажакка қўйгаи қутлуғ қадами, Хитойдаги "чан буддизми"га ўхшаш "дзен буддизми"ми макомиди япон маданияти ҳамда санъатининг бетакрор услуби ва на-

муналарини кашф этди. Дзен буддизми ҳақида гапирганда, унинг беихтиёр кишини хайратга солувчи, японлар қалбини эса ғурур ва сурурга тўлдирувчи магнитизми - оҳанраболари хаёлни чулғайди. Бу - кунчиқар мамлакатда қадим ўтмиш аждодларни келажак авлодлар билан узвий боғлаб турувчи абадий маънавият риштаси бўлиб қолишга ҳақдор дзен эстетикаси эди! Бу - самурай мусобақаларига хос марду майдонлик тамойили, нозик дид соҳибининг таълим-тарбияси ёки япон табиати сафоси, унинг гўзаллика ошно диди инъикоси бўлмиш дзен сайилгоҳларию, дзен гулбоғлари...

Хуллас, Будда ўз ғоя ва таълимотида тараннум этган маънавий юксакликнинг анъаналари, ундан кейин ҳам ўқувчилари ва мухлислари томонидан давом эттирилди, уларнинг асарлари ҳам давр синовидан ўтиб **"Типитака"** - "Уч сават" манбаининг мантикий қисми сифатида тарихда қолди. Будданинг энг яқин шогирди Ананданинг қаламига мансуб "Сутта-нипата", эътиқодда пайдо бўлиши мумкин булган ихтилофларни олдини олиш борасида Шарқий Осиё халқлари буддапарастлари учун дурдона диний манбаи вазифасини ўтади. Шунини инобатга олиб, қуйида унинг кириш қисмидан баъзи сutralарнинг тафсирий таржимасини илова қилдик:

Г.Кимки ўзида пайдо бўлаётган ғазаб ўтини гўё таиага кириб келаётган захарни тўхтатиб қолувчи шифокор сингари сўндиролса, бу ~ роҳиб учун худди илон ўз кераксиз терисидан воз кечганидек гап.

2.Кимки ўзидаги эҳтирос туйғусини гўё сувга шунғиб нилуфар гулини суғуриб олгандек қалбидан юлиб ташласа, бу - роҳиб учун худди илон ўзи таиасидаги эскирган терисини ташлаганидек гап.

3.Кимки ўзини муттасил тазйиқи билан кишини мутеъ қилувчи истак-хохишлардан фориф қила олса, бу - роҳиб учун худди илон энди ишга ярамай қолган терисидан қутулганидек гап.

4.Кимки манманликни, гўё шиддат билан келатган сув тошқини қамиш кўприкни оқизиб кетгандек ўзидан улоктириб ташлай олса, бу - роҳиб учун худди илон ўз увадаси чиққан терисидан воз кечганидек гап.

5.Кимки ўзидаги докм хуруж қилиб турувчи кўрқув туйғуси устидан қолиб чиқса, бу - роҳиб учун худди илоннинг химояга ярамас терисидан чиқиб кетганидек гап..

6.Кимки гумонларини, гўё кераксиз дарахтни тагтуги билан қирқиб ташлагандек кўнглидан ситиб чиқариб ташласа, бу - роҳиб учун худди илоннинг устидан шилиниб тушган терисидек гап.

7.Кимки на олдинга отилмай ва на орқада қолиб кетмай ховриқиш ҳамда беписандлик каби гумроҳликдан қолиб чиқса, бу - ҳар икки кераксиз қирғоқни четлаб ўтган роҳиб учун худди илоннинг бефойда терисини ортида қолдириб кетганидек гап(40:56.).

Хулоса

Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ҳозирча фанда илмий нуқтаи назардан тўла-тўқис диний эътиқод сифатида яқдил эътироф этилмаган. Агар конфуцийлик, даосизм, синтоизм ва буддизмни баъзи тадқиқотларда этик, сиёсий, ижтимоий жиҳатдан ўрганилган бўлса, яна бошқа бир изланишларда улар фалсафий таълимот ва қисман халқ дини сифатида таҳлил қилинган. Лекин мавзуга ёндашининг ҳар икки услубига хос деярли шундай айрим умумий жиҳатлари борки, уларга аҳамият бермаслик, келгусида диний эътиқодларни ўрганишда англашилмовчиликларга олиб қелиши мумкин. Масалан, Кеоун Дамъеннинг "Буддизм" номли рисоласидаги таълимотга тегишли баъзи анъанавий тус олаётган "хулосалар" тўғрисида билдирилган эътирозларни олайлик.

Муаллиф ўз асарида, Будда таълимотининг илк тадқиқотчилари Б.Г.Ходжсоном, Т.У.Рис Дэвидс (1843-1922), Эжен Бюрнуф(1845), Герман Ольденбург, Генри Кларк Уоррен(1896) каби олимларнинг илмий фаолияти ва шунингдек, вейинги даврдаги тадқиқотлар нашри натижасига тўхталиб, "кўрларнинг филни пайпаслаб кўргач, унинг боши, хартуми, думи ва оёғи тўғрисида бир-бирига ўхшамас ўз тасаввурларини айтиб берганлиги" мисолига қиёсан шундай фикрни ўртага ташлайди:

"Биз "кўрлар ривояти"дан олишимиз мумкин бўлган биринчи сабоқ нгуидан иборатки, буддизм жуда кенг қамровли ва ўта мураккаб мавзу, шунинг учун бундан буён илмий ишларда таълимотнинг қандайдир фақат бирор йўналиши ҳақидаги "Буддизмнинг таълим беришича,...", "Буддапарастларнинг фикрича,..." сингари сўзлар билан бошланувчи умумлаштирилган "якуний

хулосалар"дан тийилмоқ керак, йўкса, "бунда қандай буддизм ва буддапарастлар назарда тутилаяпти, улар таълимотнинг қайси йўналишига тааллуқли ёки қайси мактабига тегишли?" деган саволлар, эртами-кечми аниқлик киритилишини талаб қилади. Башарти бу саволларга тўғри жавоб топилмас экан, айтилган фикрларининг сарик Чақалик қиймати йўқ. Ёки айрим буддашунослар ўзби-лармонлик қилиб, - дея фикрини давом эгирган олим, - ғарбда "буддизм" номи билан маълум "трансмаданий воқеликни ягона ва яхлит эмас, балки йўналишлар мажмуи маъносида тушунадилар.. У холда балки "буддизм" эмас, "буддизмлар тўғрисида гаприлгани маъқулдур?!" (13:126.).

Дарҳақиқат, буядай эътирозда жон борлиги шубҳасиз. Бинобарин, қадимдан биргина "Корейс буддизми"нинг ўзида мустақил оқим «кашф этиш»га даъвогарлик қўлган сектантлар етарли бўлган, масалан:

"Тез орада Қурияда ортодоксал буддизмдан айри холда турли секталар пайдо бўлди. Мелоднинг VII асрига оид шундай секталарнинг асосчиларидан бири Вон Хё (617-683) сархуш этувчи ичимликлар истеъмолидан эътиқодга зарар йўқ, деган. Унинг учун маҳаянанинг маъноси ва ҳақиқати, роҳибнинг бундай нарсалардан сақланишида эмас, балки қалбининг поклигида. Агар қалб тоза бўлмаса роҳиблар тажрибасидаги бундай парҳез ва аҳдлар бефойда. Чунки ташлаб юборилган таги тешик идишнинг ёмғир остида ҳам ичида ОҶ турмайди» ва ҳоказо.

Бизнинг назаримизда тадқиқотчи буддизмнинг турли йўналиш ва мактаблари мавжудлигини инкор этаётгани йўқ, балки таълимотнинг асосига бўлган муносабатнинг турли тус олганлигига ишора қилаётган кўринади. Афсуски, юқоридаги тарихий "кашфиётлар"-ни қайсидир маънода ҳозир ҳам кузатиш мумкин.

Масалан, “Сунгги йилларда синтоизм тушунчаси шунчалик турли-туман ҳамда бир-бирига карама-карши талкишларга дучор бўлаяптики, Япониянинг ўзидаги ёки Ғарб мутахассислари ҳам мазкур эътиқод номини истифода қилмасликка ва бунинг ўрнига синтоизмнинг конкрет турлари - “Ибодатхона синтоизми” ёки “Ёсида мактаби синтоизми” деб аташга ҳаракат қилмоқдалар” (15:136.). Ҳолбуки, бундай – дунёнинг энг қадимги эътиқод шаклиридан то исломгача бўлган фирқаланиш ҳеч бир замон ва жамиятда аксарият томонидан ижобий қабул қилинмаган. Бордию, динлар ичидаги мазкур жараённинг кўнгилсиз оқибатлари илдизини қадим тарихдан изласак, бу “анъана”нинг ибтидосини наинки бирор дин, балки энг кенг маънода ибтидодан “Одамларнинг динларини парчалаб бўлиб олганлиги” ёки “динларини турларга бўлиб юборганлиги” билан тугалланганлигини кўрашимиз:

وَتَقَطُّوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ كُلَّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ

“(Одамлар) эса ишларини (динларини) ўзаро парчалаб бўлиб олдилар. Барчалари Ёзга қайтгувчидирлар” (1.Анбиё сурасининг 93-оятги) Ёки:

وَتَقَطُّوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا كُلَّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ

“Сўнг (одамлар) ишларини(динларини) турларга бўлиб юбордилар. Ҳар бир гуруҳ ўз олдиларидаги нарса (дин) билан мамундирлар”.(2. Мўъминун сурасининг 53 оятги).

Мазкурда мисол тарикасида келтирилган буддизм ва қисман синтоизмга тааллуқли ва ҳали ҳам муқим счимга эга бўлмаган муаммолар бошқа диний-

фалсафий таълимотларда ҳам кам эмас. Леки биз конфуцийлик, даосизм, синтоизм ва буддизм тадқиқоти атрафидаги муҳим ва долзарб масалаларни инobatга oягаи холда, рисола мавзуига яна ўша синашта - динларни қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилишдаги буюк Берунийнинг "ҳар бир диний эътиқоднинг ўз такво аҳлигагина маълум томонлари бор"лиги тамойили асосида ёндашдик. Яъни, ўз баён ва таҳлилимизда асосий эътиборни мазкур диний-фалсафий таълимотлар юзасидан диншуносликда чиқарилган ижобий ёки гдатайлик, салбий хулосаларнинг тўғри ёки хатолигига эмас, балки бирламчи эътиборни уларнинг рационал мағзи моҳиятига - Хитой, Курия, Япония халқлари диний кадриятларининг маънавий, ижтимоий ва маданий ҳаётдаги ҳамон барқарор инсонпарвар руҳиятига қаратдик. Чунки ушбу мамлакатлар билан бўлгуси барча сиёсий. ижтимоий, иқтисодий ва маданий муносабатларимизнинг диний фанаткзм ва очиқ терроризм авж олггм бир шароитда инсонларнинг ибтидодан ўзаро бир-бирига бегона эмаслиги асосида ўрнатилиши, халқларимиз ўртасидаги дўстлик ҳамда ҳамкорликнинг энг ишончли кафолатидир.

Маълумки, ҳар қандай ишдаги каби илмда хаи^ дастлабки қадам доим мушкул ва шунинг қаторида хато ва камчиликлардан ҳоли бўлмайди. Лекин имонимиз комилки, биз истиклол шарофати билан баҳоли қудрт илмий муомалага киритишга интилган Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотларининг ҳар бири бўйича яқин келажакда малакали диншунослар етишиб чиқиб, уларнинг бу соҳада юрти-мизда амалга оширилган ишларни янада юқори савияга кўтаришлари шубҳасиз.

. . .

**The short thesis of the book on subject
"The East Asian religious-philosophic teachings and
Islam»**

Owing to the [independence nowadays the Republic of Uzbekistan has fruitful relations with China, Korea and Japan in the field of social-economy and culture. No doubt, that for the further strengthening of such a relationship together with peoples of above mentioned countries it is necessary to have a good knowledge of history, religious and national traditions as philosophic foundation of their outlook. To our mind, only in this case we will be able to have mutual understanding and successful cooperation in the future. Having taken into consideration the need of time we completed the second book as logic continuation of the first one devoted to "The South-East Asian religious-philosophic teachings and Islam", as a result of following studies:

1. The study and research of geography, history and culture of ancient China, Korea and Japan.

2. The study of **Confucianism, Taoism, Sintoism and Buddhism** as religious, ethic, moral and cultural sources of East Asian peoples.

3. The study of certain similar points of East Asian religious doctrines with Islam in the context of spiritual values of the mankind.

Moreover, during the study of so called "**Chinese Buddhism**", "**Korean Buddhism**" and "**Japanese Buddhism**" we tried to pay attention to the initial history of Buddhism and other religious-philosophic teachings of *India* like **Vedic religion, Brahmanism Jainism, Buddhism and Hinduism.**

The main methodology of our comparative study of presented religions has been based on toleration which once again emphasizes **the variety of races, nations and religions is a bright reflection of the beauty of God's will and might.**

Шарқий Осиё мамлакатлари хақида мухтасар маълумот

1. Хитой халқ Рёспубликаси

Хитой Халқ Республикаси Марказий ва Шарқий Осиёда жойлашган бўлиб, аҳоли сони ва майдони жихатидан дунёнинг энг йирик давлатларидан бири. Шарқда Хитой Тинч океанининг Сарик, Шарқий Хитой ва Жанубий Хитой денгизлари билан ўралган. Майдони 9,6 млн. квадрат км. Қиргоқ бўйлаб жойлашган ороллarning энг каттаси Тайван ва Хайнандир.

Аҳолиси 2003 йил маълумоти бўйича 1 миллиард 292 миллион 750 минг киши. Пайтахти Пекин шаҳри. Маъмурий жихатдан 23 провинция, 5та миллий автоном район ва 4та марказга бўйсунувчи шаҳарга бўлинган: Пекин, Шанхай, Тяньцзин, Чунцзин.

Давлат тузуми - Хитой халқ республикаси. Амалдаги конституция 1988 йилда қабул қилинган ва кейинги йилларда айрим тузатишлар киритилган. Конституцияга кўра Халқ вакиллари Умумхитой Мажлиси давлат ҳокимиятининг олий органи.

Хитой кўпмиллатли давлат. Жами аҳолининг 95 фоизи хитойлар, қолганини эса турли тиллар гуруҳи ва оилаларига мансуб бўлган 56 халқ ва элатлар ташкил қилади. Хитойларнинг аксарияти мамлакатнинг шарқий қисмида яшайди. Хитойнинг шимоли-ғарбидаги аҳолиси эса, туркий тиллар гуруҳидаги халқлар - уйгурлар, козоқлар, қирғизлар, саларлар, шимолий ва шимоли-шарқидаги дашт ва чала чўлларда мўғуллар, дунсянлар, тулар, шимоли-шарқида тунгуслар, манжурлар, ғарб ва жануби-ғарбда Тибет-Бирма калқларидан иборат.

Хитойдаги диндорлар буддизм, даосизм ва конфуцийликка эътикод қилади. Улардан тибетлик ва

мўғулларнинг диний эътиқоди буддизм-ламаизм. Хуэй-пар ва туркий гуруҳга қирувчи халқларнинг кўичилиги исломнинг сунна мазхабидаги мусулмонлар(48:427-4286.).

2. Корея давлатлари

Корея - корейсча айтганда Чосон, яъни тонги тароват ўлкаси Шарқий Осиёда жойлашган. Ярим оролни шарқда Япон денгизи, ғарбда Сарик денгиз ўраб олган, жанубда Корея бўғози уни Япониядан ажратиб туради. Шимолда Хитой ва Россия Федерацияси билан чегарадош. Майдони 291 минг квадрат км. Аҳолиси 2001 йилдаги маълумот бўйича 69,87 миллион .

Ярим оролининг шимолий қисмида Корея Халқ Демократик Республикаси ва унинг жанубий қисмида Корея Республикаси жойлашган. Умумий аҳолининг 99 фоизидан ортиғи корейслар. Дини: буддизм, конфуцийлик ва қисман христианлик(48:336.).

Корея Республикаси

Корея Республикасининг майдони бутун ярим оролининг 45 фоизини ташкил қилади. Маъмурий нуктаи назардан Корея Республикаси алоҳида статусга эга бўлган бир шаҳар, беш шаҳар-метрополия ва тўққиз провинцияга бўлинган. 1992 йилги маълумотга кўра. Жанубий Корея аҳолисининг сони 43663000 кишига етган. Аҳолининг зичлиги - 1 квадрат метрга 440 киши тўғри келади.

Антропологик ва лингвистик тадқиқотлар ҳамда оғзаки халқ ижодиёти гувоҳлик бе:ришича, корейсларнинг этник илдизлари Олтой тоғлари ва Урта Осис халқлари билан туташган.

3. Япония

Япония Шарқий Осиёда Тинч океанидаги оролларда жойлашган мамлакат. Унинг худудида минглаб ороллар бўлиб, улар шимоли-шарқдан жануби-ғарбга қараб 3,5 минг километрга чўзилган. Уларнинг ичида энг йириклари: Хоккайдо, Хонсю, Секоку ва Кюсю. Япония шимолда Охота деншзи, шарқ ва жануби-шарқдан Тинч океани, ғарбдан Япон ва Шарқий Хитой денгизлари билан ўралган. Майдони 377,8 минг квадрат км. Аҳолиси 2004 йил маълумоти бўйича 127,8 миллион киши. Мамлакат маъмурий жиҳатдан 47 префектурага бўлинган. Энг катта шаҳарлар: Токио, Йокахама, Осака, Нагая, Сапгюра ва Кобе.

Японияда давлат тузуми - конституциявий монархия. Амалдаги конституция 1947 йил 3 майда кучга кирган. Конституцияга мувофиқ, император мустақил ҳокимиятга эга эмас. Императорнинг давлат ишларига алоқадор бўлган ҳар қандай фаолияти Вазирлар маҳкамаси маслаҳати ва маъқуллаши билан амалга оширилади. Қонун чиқарувчи олий ҳокимият 2 палатали парламент. Мамлакат аҳолисининг 99 фоиздан кўпроғи японлар. Хоккайдо оролида Япониянинг энг қадимги аҳолиси "айн"лар 50 минг киши атрофида сақланиб қолган. У ерда шунингдек, корейслар, хитойлар ва бошқа миллат вакиллари яшайди. Асосий динлар: синтоизм ва буддизм, лекин шунингдек, Японияда конфуцийлик ва даосизм ақидалари ҳамон кучли таъсирга эга. Бу ерда христиан, ислом ва индуизмга эътиқод қилувчилар ҳам яшайди. Христианлик дини Японияга XVI аср ўрталарида, ислом эса XIX аср охирида кириб келган. Сон жиҳатдан христианлар 1,5 миллионга яқин ва мусулмонлар 100.000 киши атрофида. 1966 йилдан Японияда "Ислом маркази" фаолият кўрсатиб келмоқда(48: 396-3976.).

Диний - фалсафий атьамалар изохи

А. Неолит даври - эрамиздан аввалги саккизинчи ва учинчи мингйилликлардаги янги тош асри. Бу даврда тошдан ясалган қуроллар тарошланган ва тешилган. Қисман ип йигириш, тўқиш ишлари қатори сопол йдишлар ҳам ясала бошлаган.(41:878б.).

Б. Веда - санскрит тилидаги лугавий маъноси "билим" бўлиб, у хиндларнинг илк илоҳий каломи хисобланади.

В. Ўле-го - кўп сонли подшоликлар даври.

Г. Чжан-го - жангари подшоликлар даври.

Д. Шанди — қадимги Хитой мифологиясида энг олий илоҳ, лугавий маънода самовий император.

Е. Браҳманлар - таркибан ведалар тафсири билан қадимги хинд жамиятї ҳаётига доир тарихий воқеалар ва ривоятларнинг насрий матнидан иборат тўплам. Браҳманизм таълимоти тугал шакланганидан кейин унинг таркиби шунингдек, тақводор учун бажарилиши вожиб кўрсатмалар, расм-русумлар ҳамда табиат ходисалари тафсири билан бойитилган.

Ё. Пуран - ведаларнинг тахлилига бағишланган ўн саккиз қисмдан иборат асар.

Ж. Браҳма - ўз фаолияти бўйича коинотдаги ҳаётнинг барча шакллари барпо этиши билан бирга, шунингдек, ҳис-туйғулар мажмуини ҳам бошқаради.

З. Притхвий - қадимги хинд мифологиясида ернинг тимсолидаги илоҳ.

И. Сансара - индуизмда туғилиш ва ўлиш, яралиш ва йўк бўлиш жараёнининг даврий равишда мутгасил бир" ҳолатдан иккинчисига ўтиб, ўзгариб туришининг фалсафий инъикоси.

Й.Шудра - олий насабли зотларга хизмат қилувчи энг куйи табақа вакили.

К.Чамара - иидуизмда табақа тизимига киритилмаган кишилар.

Л.Хинаяна - луғавий жиҳатдан "кичик ғилдирак" маъносини англатиб, буддизмнинг ибтидоий шаклига амал қилувчи такводорларнинг мазҳаби.

М.Маҳаяна - луғавий жиҳатдан "катта ғилдирак" маъносини англатиб, буддизмнинг роҳибликдан озод ҳолда барчани баробар эътиқодга жалб. этишга мўлжалланган мазҳаби.

Н.Тантризм - таълимот сифатида индуизм ва буддизмнинг турли йўналшларига тегишли бўлиб, унинг келиб чиқиши қадимги ҳиндларнинг "дравид дини"дан деб тахмин қилинади. Таълимотнинг характери жиҳатлари сирасига аёллик ва қисман эрлик ибтидо-си ҳақидаги билим ҳам киради.

О.Дигамбарлар - жайнизмнинг талқинига мувофиқ осмонни ўзларига ёпинғич билиб, она қорнидан қандай туғилган бўлсалар шундай яшаганлар.

П.Шветамбарлар - жайнизмнинг талқинига мувофиқ баданларини мусаффо осмон рамзидаги оқ матоёпинғич билан ўраб юрганлар.

Р.Сатюг, трета, дванра, калиюг - индуизмда фалак гардишининг тўрт босқичли ҳаёт жараёни. Бу даврлар шунингдек, юнонлардаги каби ўз моҳияти билан олтин, қумуш, жез ва темирга ҳам қиёсланади.

С."Ўлмас саккизлик":

ТЧжунли Цюань - ҳарбий саркарда сифатида урушда мағлуб бўлгач, дарвешлик даврида темирни олтинга айлантириш сирини ўрганиб, камбағалларга олтин улашиб мангу яшашга муяссар бўлган.

П.Чжан Го-лао - ўз сеҳрли ҳачири билан машхур бўлиб, жуда кўп маротаба ўлган бўлса-да, аммо ҳар

сафар яна тирилавергач, у охири мангуликка муяссар бўлган.

Ш.Люй-Дун-бинь - ёшлигидан ақлли бўлиб, сўнг у Дао таълимотини эгаллаб мангуликка муяссар бўлган.

1У.Ли Те-гуай - бир куни Лао-цзи билан учрашувга равона бўлаётиб, у ўз баданидан ташқари чиқиб, уни ўқувчисига қолдириб кетади. Учрашувдан сўнг уйига қайтиб келиб қараса, ўз бемор онасини кўргани шошилган ўқувчиси устоз баданини куйдириб жўнаб кетибди. У шунда бир ўлган чўлоқ камбагалнинг танасига қириб бир умр гаундай - чўлоқлигича қолган экан.

У.Хан Сянь-цзи. - машхур конфуцийпараст Хан Юянинг жияни бўлиб, кслажакни кихоятда ан:иқ башорат қилиш қобилиятига эга бўлган.

УТ.Цао Го-цзю - г;ироличаин.г укаси бўла туриб дарвешликка ўтгач, доасизмкинг сир-асрорларини билмидони бўлгаилиги билан ҳаммани қойил қолдирган.

УП.Лань Цай-хэ - кўшиқ а^тиб, садақа йиғиб камбағалларга >^лашгани учун машхур бўлган.

УШ.Хэ Сянь-гу - ешлигидан ўзининг ажойиб одатлари билан ҳаммани ҳайрон қолдирган қиз. У турмушга чикмай, узоқ йиллар рўза тутган ва тоғу тошлардан макон топиб мангуликка муяссар бўлган(10:324-3256.).

Т.Ци - хитой фалсафасининг мухим тушуичаларидан бири бўлиб, нафас ва қон таркибида мавжуд бўлган куч-қувват манбаи.

У.Брахман - кишиларнинг хинд жамиятида тутган ўрни ва касб-кори бўйича табақаларга ажратувчи Веда талқинига кўра энг юкори табақа вакили.

Ф.Мокша - индуизмда инсоннинг сансара силсиласидан буткул озод бўлиб, бақога ўтиши ҳақидаги фалсафий тушунча.

Х.Паньгу - қадимги Хитой мифологиясида биринчи Одам ҳисобланиб, у шунингдек, табиатнинг пайдо бўлишига таалукдор зот.

Ц.Бўддхисатва - буддизмнинг махаяна йўналишида мунавварликка эришгач ёки баъзи нашрлардаги тафсилга кўра, "нирванага ноил бўлиш"дан воз кечиб оддий авомни дин сари бошловчи роҳиб.

Ч.Нирвана - луғавий жиҳатдан "сўниш" ёки "йўк бўлиб кетиш" маъносини билдириб, индуизмда эса транс ҳолатига муяссарлик мақоми.

Ш.Аштанга йога - йога таълимотидаги саккиз босқичдан иборат машқлар мажмуи.

Ў.Бронза даври - эраиздан аввалги тўртинчи мингйилликнинг охири - биринчи мингйилликнинг бошида темирчилик, хусусан бронза қуйиш ва ундан ҳарбий ҳамда иш қуролларни ясашга ўтилиши билан характерли. Бу даврда шунингдек, чорвачилик ва ерни суғориш ишлари ривожланган.

Э.Эрмон - (*Artemisia absinthium*)а44НК шувок, мураккаб гулдошлар оиласидан бўлиб, шу туркумга мансуб кўп йиллик ўсимлик тури. Эрмон Кавказ, Сибир ва Урта Осиёда тарқалган. Ундан тайёрланган препаратлар овқатни ҳазм қилувчи, ўт хайдовчи дори сифатида фойдаланилади(48:252-253б.).

Ю.Карма - индуизмда моддий дунёдаги савоб ва гуноҳ ишларга доир фаолият натижаси ёки улар моҳияти ва асоратининг фалсафий қонуни. Инсон ҳаётидаги туғилиш ва ўлиш силсиласининг давом этавериши ёки ўз поёнига етиши, унинг "карма"сида акс этади.

Я.Сутра - унинг санскрит тилидаги луғавий маъноси ип.

У.Дҳарма - индуизмда оламда мужассам нарса ва ҳодисаларнинг универсал тартибда рақланйш қонуни. Бу қонун маълум маънода кишилиқ жамиятига ҳам таал-

лукли бўлиб, унда диний эътиқод ва аъмол бирлиги масъулияти муҳим аҳамият касб этади.-

Қ.Сангх - буддизмнинг илк даврига тегишли роҳиблар жамоасининг номи.

Ғ. Антропоморф - "антропо" ва юнонча "морфэ" кўшма сўзларидан тузилган атама бирор нарсани шаклан одамга ва ҳатто унинг хусусиятларига ўхшашлиғни билдиради(41:66.).

Адабиётлар рўйхати

1. Куръони карим (Таржима ва изоҳлар Алоуддин Мансурники) Т.1992Й.

2. Куръони карим: (Таржима ва изоҳлар Абдулазиз Мансурники). Т.2001Й.

3. Ҳадиси шариф("Минг бир ҳадис") 1-2 қисм. Т. "Ўзбек маскани" тижорат бирлашмаси. 2001Й.

4. Инжил. Библияни таржима қилиш институти. Стокгольм 1992Й.

5. Абу Рейхан Беруни. Индия. Избранные соч. И-том. Т. изд-во АНУзССР, 1963г.

6. Авдиев В.И. Қадимги шарқ тарихи. Уқув-педпгогик нашриёти Т. 1956й.

7. Александр Мэнь. История религии: в поисках пути, истины и жизни. М.2001г.

8. Абдуҳаким Шаръкё Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. Т."Адолат" 200Мё.

9. Арутюнов С.А., Светлов Г.Е. Старне и новыге боги Япоии" М."Науца" Глазная редакция восточной литературн 1968г.

Ю.Васильев Л.С. История религии востока. М. 2001 г.

II Гумилев Л.Н. Дрегуние тюрки. М. изд-во "Наука" Гл. ред. вост. литературы1.М..1967г.

12. Гэ Хун Баопу-цзи нэй пян цзяо. Эзотерические главм «Баопу-цзи с комментариями». 1985г.

13-Дамьен Кеоун. Буддизм. М. изд-во "Весь мир" 2001г.

Н.Ева Вонг. Даосизм. М. Изд-во "Гранд" 2001 г.

15. Ермаков Л.М. Культм и верования в ранием периоде японскойкультурн. (Синто путь японских богов. Санкт-Петербург. "Гиперион" 1-том.,2000г.).

16.История древнего востока. М."Вьющая школа".1979г.

17.Ионова Ю.В. Пережитки тотемизма в религиозных обрядах корейцев. (Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии) М. 1970г.

18.Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. "Ўзбекистон" нашриёти. 1999Й.

19.Корея. Корейская служба информации для зарубежных стран. Самхва Принтинг Ко.Лтд. Сеул.

20.Комилов Н. Тасаввуф.(Иккинчи китоб. Тавхид асрори.)- Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат хамда "Ўзбекистон" нашриётлари Т. 1999Й.

21.Кочетков А.Н. Буддизм. М."Наука" 1976г.

22.Крыльев И.А. История религии. II том. М. изд.-во "Мьгсль" 1976г.

23.Кудрявцев М.К. Мусульманские касш. (Кастн Индии). М. "Наука" 1965г..

24.Клайв Эррикер. Буддизм.М. 2001г.

25.Литература древнего востока. М. изд-во московского универ ситета. 1971 г.

26.Мешереков А.Н. Синтоизм и древнее государство. (Синто пзть японских богов. Санкт-Петербург. "Гиерион" 1-том.,2002г.).

27.Мешереков А.Н. Синто и буддизм. (Синто путь японских богов. Санкт-Петербург. "Гиперион" 1-том.,2002г.).

28.Мешереков А.Н. Император, миф и государство (Синто Пуль японских богов. Санкт-Петербург. "Гиерион" 1-том.,2002г.

^^.Накор^ювский А. (^инто. Санкт-Петербург. 2002г.

30.Низомиддинов Н.Ф. Жануби-Шаркий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва ислом. Т. "2ж qalam" нашриёти. 2006Й.

ЗГОбидов Р. Пайгамбарлар тарихи исломият тарихидир(1 ва 2-китоб). Т. «Мовароуннахр» 2005Й.

32.Религии Китая (Хрестоматия). Санкт-Петербург.2001г.

33.Саид Эhtiшам Хусейн. История литературн урду. М. изд-во вост. лит. 1961г.

34.Степугина Т.В. Китаи в первой половине I тьюячелетия до н. э.(История древнего мира: ранял древность.). М. Гл ред.вост.литератури. 1983 г.

35.СтепугинаТ.В. Первне государства в Китае. (История древнего мира: раняя древность) М.Гл..ред. вост. литературы1.1983 г.

36.Степугина Т.В. Идеология и культура Китая периода расцвета рабовладения.(История древнего мира: расцвет древних обществ) М."Наука" Гл. ред. вост. литературн. 1983г.

37.Степугина Т.В. Расцвет рабовладельческого общества в Китае. (История древнего мира: расцвет древних обществ) М."Наука" Гл ред. вост.литературн. 1983г.

38.Симонова-Гудзенко Е.К. Ками и космогония(Синто путь японских богов. Санкт-Петербург. "Гиперион" 1-том.,2002г.).

39.Сьгма Цянь. Исторические записки (Перевод с китайского и комментарий Р.В. Вяткина и С.Таскина) М. 1975г.

40. Сутта-Нипата (Сборник бесед и поучений) "Алетера" М. 2001г.

41.Советский энциклопедический словарь. М. 1984г.

42.Торчинов Е.А. Религии мира.Санкт-Петербург 2000г.

43.Торчинов Е.А. Даосизм. Санкт-Петербург 1998г.

44.Фролова О.Б. Неизвестные рукописные трактаты первой половины XVII века посвященные Ибн Араби и его философии(Суфизм в контексте мусульманской культуры). М. "Наука" 1989г.

45.Хан В.С. Корейская философия. Ташкентский Государственный институт востоковедения Т. 2004г.

46.Шри Йшопанишад. Бхактиведанта Бук Траст. Бомбей. 1990г.

47.Яблоков И.Н. Религиоведение. М "Гардарика" 2000г.

48.Ўзбек миллий энциклопедияси. "Ўзбек миллий энциклопедияси" Давлат миллий нашриёти (5,9,10-жилд.) Т.2005Й.

49.100 великих богов. М. "вече" 2003г.

50.100 великих пророков и вероучителей. М. "вече".2003г.

51.Ch'en E.M. Tao as the Great Mother and Infmence of Motherly Love in the Shaping of Chinese Philosophy.(History of religionsVol.14 Nol.) 1974.

52.Kistory: Korea, its history and culture. Published by Korean Oversease Inforrnation Service. Seoul.1994.

53.Mohan Lal Vidiarathi. Indian culture trough the ages. (second edition), London. 1957.

54.Romila Thapar. A history of India. Vol. one. Published by Penguin Group.1966.

1. Эрамиздан аввалги X асрдаги Чжоу
даврига оид подшо совгаси хакида
бронза идишга ёзилган битик.

2. Эрамиздан аввалги IV асрга оид
кадимги Хитойда тошга ёзилган битик.

ЛЕНИН ОКИ ИЛМ КИТАПХОНА КИТАБИ

轉字
如左
如右
如左

石鼓文之年代及作者雖未定，但其字體與凡二篆本最相
近，蓋其文字之結構與凡二篆本最相
近，蓋其文字之結構與凡二篆本最相
近，蓋其文字之結構與凡二篆本最相

石鼓文第一

𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉
 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉
 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉
 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉
 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉 𠃉𠃉𠃉𠃉𠃉

3. Эрамиздан аввалги 221 йилдаги Цин
Шихуанинг ўлчов бирликлари хақидаги
фармони.

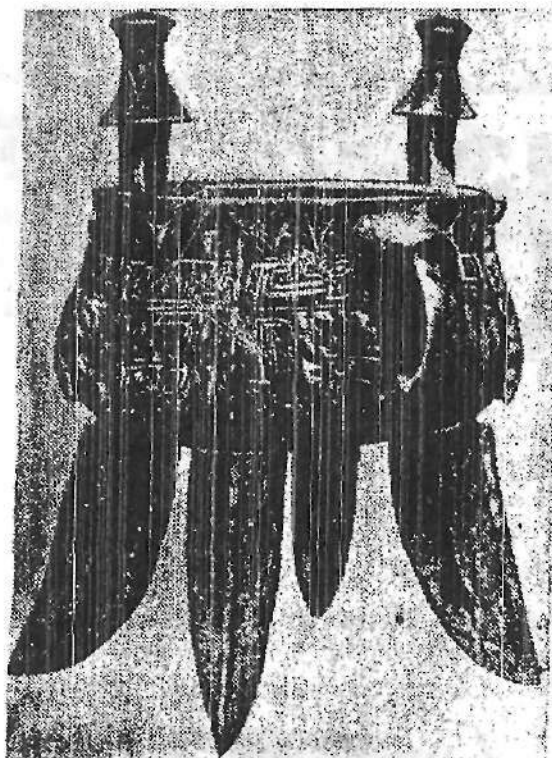

4. Мелоднииг XII асрида Курияда
гайёрланган биригчи темир харфда
босилган матн.

名爲智知... 入... 不...
 利七禪師常勸人莫學佛法復自無心天利根
 人盡時解脫鈍根人或三五年處不過十年若不
 去老僧替你入裝舌
 白雲和尚抄錄佛祖直指心體要訣
 宣統七年丁巳七月日 濟州牧外興德
 寺鑄字印施

**5. Шан-Ия даврига оид диний
маросимларда тугиладиган бронза идиш**

6. Мелоднинг II асрида тош юзига
бўрттириб ишланган Конфуций ва Лао-
цзининг тасвири.

7. Чжоу даврига оид мармар коса.

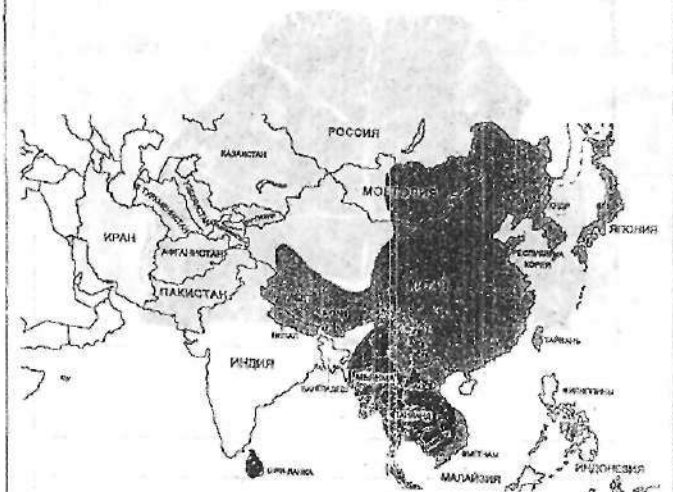
8. Эрамиздан аввалги XIII асрда тошбака
көсасыга ёзилган фол битиги.

9. Ўрта Осиё ҳудудида топилган Будда
эътиқодига доир кхароштхӣй тилида
ёзилган битик.

... 𑖀𑖂𑖆𑖇 𑖀𑖂𑖆𑖇... 𑖂𑖆𑖇𑖈
... 𑖀𑖂 𑖂𑖆𑖇𑖈𑖉𑖊...
... 𑖂𑖆𑖇... 𑖂𑖆𑖇𑖈...
𑖀𑖂𑖆𑖇𑖈𑖉𑖊𑖋𑖌𑖍𑖎𑖏𑖐...

10. Буддизмнинг Осиёда тарқалиши харитаси.

Рассом: К.Ахунов

Тех. редакторлар: Ж.Жўраев

О.Алимов

Корректор: С.Якубова

Бичими 60x84 ' /,6 «Times New Roman» гарнитураси.
Офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 8,84.
Нашр габоғи 9.5. Адади 500. Буюртма №5.

«Fan va texnologiyalar markazining
bosmaxonasb^a чоп этилди.
Тошкент ш., Олмазор кўчаси, 171-уй.